

Историјска скица српског социјалистичког покрета од М. Тодоровића

I

»Уједињена омладина српска«. Реалистичко-критички правац у српској литератури.

Сређином шездесетих година осетило се живље, слободомно духовно струјање у српском друштву, како на политичком, тако и на књижевном пољу. Оно се најпре показало код угарских Срба* и без сумње је у суштини било одјек тадашњег духовног и социјалног покрета у осталој Европи. Српска омладина, која је студирала на иностраним универзитетима, почела се у то време окупљати у дружине. Ступила је у везу са студентским дружинама у Србији и са словенским студентским дружинама других универзитета, као што су биле оне у Москви, Прагу итд. Срби у Угарској и Србији оснивали су нове листове; свуда су осниване књижевне читалачке дружине. Са свију страна су позивали на живу делатност и на просвећивање и образовање народа. У то време пада и оснивање двају значајних политичких органа: »Заставе«,** у Угарској, и нешто касније »Србије«, у Србији, оба слободоумних тенденција и националног карактера. Последница овога покрета била је идеја да српска омладина свих земаља и свих вероисповести*** треба духовно да се уједини, да би уједињеним снагама деловала у литератури и ширила просвећеност у политички распарчаном српском народу, као и да се бори против религиозних предрасуда које народ подстичу на узајамну мржњу. *Кроз науку ка слободи* — то је била девиза овога покрета. Он је добио свој конкретни облик 1866. године, када се у

* У Угарској, претежно у Срему, Банату и Бачкој живи преко милион Срба у прилично компактној маси.

** »Застава« је основана у Пешти; 1867. преселила се у краљевски слободни град Нови Сад, на Дунаву, у јужној Угарској, где Срби сачињавају претежну већину становништва. Нови Сад је по свом положају центар српског елемента у Угарској, а касније је постао и средиште покрета »Омладине« и национално-либералних тежњи угарских Срба.

Видети на крају чланка напомене приређивача.

* Срби живе распарчани у четири државе: у кнежевинама Србији и Црној Гори; у Турској (Босни и Херцеговини, које су сада, услед окупације, припале Аустрији), и у старој Србији); и у Аустро-Угарској (Срем, Банату, Бачкој и Далмацији). Они су делом грчко-православне, делом католичке, а делом мухамеданске вере.

Великој Кикинди (граду у Угарској) образована српска омладина састала на »први конгрес омладине«. Овде се »Уједињена омладина српска« конституисала и Књижевно друштво за ширење просвете. Изабрани су били и одбори са задатком да у свим земљама придобијају нове чланове, да растурају социјалне списе и новине које је друштво намеравало да издаје, да оснивају разне читалачке и певачке друштине итд. Касније је »Уједињена омладина српска« сваке године држала конгресе (у Београду, Новом Саду и Панчеву); последњи је одржан 1871, када се »Омладина« распала као организована целина. Убрзо је престао да излази и њен званични орган »Млада Србадија«.

Пад »Омладине« био је неизбежан. Она је на свим својим скупштинама много расправљала о некаквим својим »начелима«, али никада није успела да донесе чврст, јасан и одређен програм иако је радикални елемент, о коме ће касније бити речи, упорно захтевао да се изради програм да се ова одушевљена маса младежи једнога дана не распадне, будући да није везана никаквим начелима, а одушевљење, као што је познато, може врло брзо да спласне.

То се убрзо и догодило. Сваки је фразу: *кроз знање ка слободи* тумачио по свом нахођењу. Понети првим одушевљењем, у »Омладину« су ступали људи најразличитијих увјерења: атеисти и верници, космополити и тсеногруни националиберали, републиканци и монархисти, најчешће људи без чврстих начела и одређеног убеђења, такозвани »слободњаци«, који су се заносили речју »слобода«, који нису ништа знали о томе како би се она могла задобити и који би услови морали бити испуњени да би се остварила слободна држава и слободно друштво. Једном речју, били су то људи који се ни по чему, бар у ономе битном, нису разликовали од »староверних« и »реакционара«. Млади слободњаци имали су исте основне појмове о друштву, држави, религији и економским односима као и »стари реакционари«.

Као што је већ било напоменуто, »Уједињена омладина српска« распала се 1871. године као организована целина, пошто су, као што ћемо ускоро видети, најбољи и најрадикалнији елементи већ 1870. испустили из ње. Ови су сачињавали групу са јасним и чврстим начелима и од њих ће касније бити створена социјалистичка партија.

»Омладини« се не може оспорити изван утицај и значај. И мада су њене политичке тежње* биле без неког нарочитог значаја, она је ипак допринела буђењу политичке свести у народу

* Иако пре свега књижевно удружење, »Омладина« је гајила и политичко-националне тежње, које су биле управљене на политичко уједињење Срба. Али пошто се то уједињење могло остварити само комадањем двеју моћних царевина (Аустро-Угарске и Турске) и уједињавањем српских кнежевина (Србије и Црне Горе), које из династичких разлога нису живе у најбољој слози, »Омладина« се није усуђивала да отворено пропацира тај политички циљ, тим пре што је његово остварење подразумевало отцепање Срба од Аустро-Угарске и њихово припајање Србији, док је »Омладина« своју делатност развијала у Угарској, где су слобода штампе и право удруживања били шири него у Србији. Она је живела под крутом диктатуром кнеза Михајла (убијеног 1868. године), који није хтео да зна за уставну слободу.

и чишћењу српског језика од страних речи. Она је даље настојала да немачки и мађарски језик, који су постали сасвим уобичајени међу српским градским становништвом, истисне из породичног живота у корист матерњег језика. Она се трудила и да развије смисао за добре српске нарави и обичаје, будући истовремено склоности ка српској литератури.

»Омладина« је постала пријемчива за социјалистичка начела и за озбиљан рад на народној ослобођењу тек када се заситила празног либералног фразирања о слободи. И за то је »Омладина српска« имала својеврсну заслугу. Она је код, тако рећи, свих озбиљних људи будила одвратност према сваком фразерству, а нарочито према празном декламовању о љубави и бризи за народ, поготову када је оно потицало од људи који су фактички сматрали да је све у реду и мирно гледали како безбројни крвоједни зеленаши немилосрдно цеде тај исти »вољени народ«.

Једна таква странка морала се распасти, и то се заиста и догодило чим је бољи део ње увидео да то бесциљно кокетирање омладине са либерализмом не води ничему. Остатак ове странке постоји још у Угарској под звучним називом »Српска либерална партија«, а у Новом Саду још вегетира њен орган »Застава«. У Србији се »Национално-либералном партијом« сматрају још само бирократске присталице министра-председника Ристића, који је и оно мало слободе што је Србија уживала до 1876. године, у току неколико последњих година потпуно уништио. У те слободе су спадали: прилично широка слобода штампе, почеци општинске самоуправе итд. Ристићева фамозна државничка делатност достигла је свој врхунац у безбројним хапшењима, прогонима и нечовечним погубљењима, дакле, у насиљима којима је он заузео да то да невиђену страховладу у Србији. Некадашња »либерална омладина« представља садашњу бирократију Србије и слепо је оруђе отеловљеног бирократе Ристића, који себе назива »вођом« Национално-либералне партије (ако либерализам значи насиље и притисак, онда овај назив сасвим одговара). Највећи букач »Омладине«, Владимир Јовановић, који је почетком 60-тих година живео у Женеви као емигрант и тамо уређивао лист »Српска слобода«, био је доскора Ристићев министар финансија, и пошто је у свим Ристићевим злочинима узео пуног учешћа, он га је, најзад, преко садашње скупштине, избацио из министарства, као што се обично чини с онима који су постали некористан баласт.

То је жалосна слика појединих остатака некадашње »Уједињене омладине српске«.

Међутим средином 60-тих година стање је било сасвим другачије. У то време пада повратак у домовину неколицине младих Срба који су свршили студије у Русији и тамо се образовали у чисто критичком правцу, који је тада, под духовним утицајем Чернишевског, Доброљубова, Њекарасова, као и Херцена и Бакунина, који су живели у Лондону, поред других значајних књижевних духова, владао у руској литератури. Ови студенти руске школе много у чему су се разликовали од осталих младих Срба који су своје образовање стекли на западу. Париз је спремао за Србију шупље фазере и псеудолиберале, Беч — политичке преваранте, Берлин — својеврсне мрачњаке, а — ко би то мо-

гао веровати? — само Петроград и Москва припремили су неколико бистрих глава, људи од дела и карактера, са озбиљним научним образовањем, који су себи узимали за узор прерано преминуле или још у Сибиру живеће мученике: Чернишевског, Доброљубова, Михајлова итд. (Ми смо, наравно, далеко од тога да осуђујемо Париз, Берлин или Беч; ми овде, просто, констатујемо једну чињеницу).

После доласка у Србију, ови студенти руске школе почели су да стварају мале »кружоке«, који су се састојали од студената Београдског универзитета. Убрзо се формирала група младих људи која је под утицајем и под руководством младих, а научно образованих људи који су се недавно вратили из Русије у домовину (највише под утицајем Ж. Жујовића и П. Карића) почела да учи руски језик и страсно да чита књижевна дела Чернишевског, Доброљубова, Некрасова, Херцена, Бакуњина, Флеровског, Писарева итд. Дошло је до значајне промене у лектури студената Велике школе. Место којекаких фантастичних песама и романа, сада су се читала фундаментална научна дела Преко руских превода студенти су се упознали са делима Луиса, Бетла, Илијева и Дарвина; руска критика скренула је њихову пажњу на научне радове Бихнера, Молејота, Вангеа итд., једном речју, учење страних језика и друштвена наука снажно су подирали у средину студентске младежи. Ово је, опет, утицало и на опредељење младе генерације при избору студија. До тада су се студирале углавном правне науке, јер је то давало најбоље изгледе за успешну каријеру у бирократизованој Србији, природнонаучно-филозофска и техничка струка биле су сасвим занемарене. Последица овога преокрета у избору лектуре била је та да је број студената на природно-научним и техничким одељењима почео расти, док је наука о праву изгубила свој ранији значај, постајала чак и предмет презира међу студентима и налази сада своје приврженике само међу онима који су тражили »учебије«, док се све оно што је тежло науци и озбиљној студији посвећивало природним наукама и техници.

Ова нагла промена у оријентацији младе српске интелигенције убрзо се осетила и у литератури. Млади прозаисти материјалистичко-реалистичког правца почели су да преводe своје омиљене ауторе и усвајају њихове погледе, иступајући с тим у литератури као са изразом сопствених убеђења.

На самом почетку овога покрета група младих људи ступила је у »Омладину« и развила своју делатност у њеним публикацијама. Жујовић (по убеђењу прудониста руске школе) деловао је највише на већ споменути лист »Србија«, на »Годишњак« и на »Гласник«. »Годишњак« је био орган књижевног друштва »Матица српска« из Новог Сада, а »Гласник« орган Српског ученог друштва из Београда. Жујовић је развијао врло живу делатност. Своја убеђења је заступао не само у штампи него и речју и делом, отварајући јавне дискусије са професорима и званичним представницима политичко-економских наука у Србији. Покојни Жујовић је својом делатношћу одлучујуће утицао на српску студентску младеж. Он се у извесном смислу може сматрати оцем реалистичких тежњи у српској литератури, тежњу кроз које се

у више махова пробијала светлост социјалистичких идеја. Овај талентовани писац могао је много учинити за српску литературу да није умро врло млад: Жујовић је 1870. умро од туберкулозе, у српској литератури је заувек заћутао његов моћни и племенити глас*. Али на његово место ускоро ће ступити човек који ће својим дубоким знањем и својом раскошном обдареношћу, а пре свега чврстином својих чисто социјалистичких уверења, чак и превазићи свога преминулог претходника, а у неком погледу и учитеља — тај човек био је Светозар Марковић.

Први радови Светозара Марковића датирају још из 1867. Он је од самог почетка својом литерарном активношћу учествовао у борби која се водила око реализма у настанку. Своје чланке: *Како су нас васпитавали* (критика нашег васпитног система, објављена у листу «Србија»), *Певање и мишљење* (расправа која је изашла у часопису «Матице Српске»), *Велика Србија* (критика политичког курса и шовинистичких тенденција омладине, штампана у «Застави») — написао је још као студент технике у Петрограду; даље, *Реализам у науци и у животу* (који је изашао у «Годишњаку»); *Политички покрет у Европи* (скица о настанку «Интернационале», изашла у листу «Панчевац»), *Еманципација жена* објављена у листу «Млада Србадија». Његови чланци били су радо читани и имали су велики утицај на групу младих социјалиста. Међутим, Марковић је тек 1869. године ступио у отворену и књижевну борбу. Као студент Циришког политехникума, у свом изванредном чланку *Наше обмане*, објављеном у «Застави», са изузетном јасноћом и дубоко аналитички критиковао је нови устав којим је Ристић усређио Србију 1869, после убиства кнеза Михаила. Тадашњи српски министар вера Матић, сазнавши да овај чланак, који је допринео да многом фанатичном омладинцу пукне пред очима истина о српском конституционализму, који је у то време био тек уведен и изазвао праву одушевљења, потиче из пера Светозара Марковића, државног стипендисте из Цириха*, обратио се одмах Марковићу захтевајући да му на «часну реч» одговори да ли је он аутор тога «несрећног чланка». Марковић је одговорио потврдно и истим писмом захвалио се на стипендији, пошто је унапред знао каква ће бити министрова одлука. (Ова преписка је касније објављена у «Застави».) Последица тога је била да је Марковић напустио готово завршене студије технике и одмах после Жујовићеве смрти вратио се у Србију, где се свим силама посветио политичкој борби и са неуморном ревношћу сарађивао у свим слободоумним листовима.

У то време у редовима «Омладине» преовладало је уверење да ова организација, чије је чланство било у извесном смислу уједињено, али не и духовно чврсто везано заједничким начелима, треба да изради одређенији програм који би њеним неодређеним фразама о «слободи», о деловању «са народом и за

* Намера нам је да првом погодном приликом за читаоце «Годишњака» налишемо опсежну биографију овога племенитог борца за напредак у нашој малој сиромашној земљи.

* Марковић је због оштре климе 1869. морао напустити Петроград и прећи на Циришки политехникум.

народ« дао неки конкретни смисао, или да буде спремна на то да ће се распасти. Марковић, који је још од раније био члан »Омладине«, ревносно је радио на томе да је упозна са социјалистичким начелима. Без обзира на принципијелне разлике између њега и главних вођа и представника »Омладине«, који су се хвалисали својим *либерализмом*, Марковић није иступио из »Омладине« у нади да ће њему и његовим принципијелним пријатељима, најзад, ипак успети да ово удружење, које је окупљало велики део младе одушевљене интелигенције, придобије за социјалистичка начела. У том смислу је Марковић, са својим једномишљеницима, на Новосадском конгресу омладине 1689 поднео свој програм и са трибине конгреса упустио се у полемику са корифејима »Омладине«, нарочито са већ поменутиим Владимиром Жујовићем. Марковић је постигао успех утолико што је његов програм начелно прихваћен. Изабран је одбор са задатком да у програму изложена начела подвргне темељној критици; међутим, вође »Омладине« умеле су да *удесе ствари тако* да је све то пало у воду, а »Омладина« остала и даље без програма. Марковић је у исто време у журналистички (у листу »Панчевац«) водио енергичну полемику са Владимиром Јовановићем и Драгишом Станојевићем (овај је сада социјалист марксистичког правца, а у то време је био републиканац француске школе са социјалистичком тенденцијом, као што је то чест случај у француским радикала). Poleмика је била врло жива; Марковић је код великог дела »Омладине« наишао на одобравање, које ипак није дало никаквих конкретних резултата, тако да је коначно морао доћи до убеђења да од многобројних приврженика »Омладине« којима, додуше, није недостајала страст, али су им зато у највећој мери недостајала начела, воља за пожртвовањем и озбиљно интересовање за лично усавршавање, а поготову за ширење јасних политичких и социјалних начела у народу, не може бити створена социјалистичка партија.

Уверен да се са оном »Омладином« код које се све свршавало празним фразирањем не може ништа учинити, Марковић се договорно са пријатељима да иступе из ње. Зато је 1870. године, као члан Београдског одбора, заједно са својим пријатељем Буром Лочићем, послао Главном одбору у Н. Саду изјаву у којој напада нерад у »Омладини«, пребацујући да уредништва њених органа и места чланова Одбора сматра за почасна звања, неку врсту титула, па их стога и додељује људима који неће ништа да раде; даље, да »Омладина«, као организација без програма и циља, једноставно тумара по мраку. Да су они у једном *таквом* удружењу сувишни, те да се њихово иступање из њега лако може разумети. После Марковића и Лочића из »Омладине« су иступили и други њихови једномишљеници, сви они напредни млади елементи који су се васпитавали под утицајем покојног Жујовића и његових пријатеља. Стога је неизбежан био и формални расцеп између најбољег дела »Омладине« (од којег ће се касније, под утицајем Светозара Марковића, образовати прво језгро социјалистичке партије) и либералних фразера.

Реалистичко-критички правац, који су присталице руске критичке школе пренеле у Србију, а чији је последњи заступник

у Србији био Светозар Марковић, овим је сасвим нестао из »Омладине«, а она се после једногодишњег вегетирања потпуно распала. Млада, пак, генерација, која је била у науци материјалистички а у књижевности социјално-политички оријентисана, почела је, као што ћемо ускоро видети, самостално да ради.

Реалистичко-критички правац крајем 60-тих и почетком 70-тих година дао је српској омладини први подстицај за студирање природних и друштвених наука. Захваљујући управо том утицају, Србија је добила неколико добрих природњака, неколицину одличних инжењера, лекара и професора и малу групу социјалиста непоколебљивих уверења.

Сматрали смо за корисно да кажемо толико о покрету »Омладине« и реалистичко-критичком правцу у српској литератури да бисмо допринели бољем разумевању социјалистичког покрета у Србији.

II

Први социјалистички орган у Србији — »Раденик«. Његов утицај. Оснивање радничких дружина. Прогон »Радника«. Бекство Светозара Марковића у Угарску. »Радник« под новим уредништвом. Угушење органа. Покушај оснивања новог социјалистичког органа у Угарској (Нови Сад).

После формалног иступања из »Омладине« Марковићу и његовим једномишљеницима није преостајало ништа друго него да оснују *сopствени* орган у коме би могли дати изрза својим уверењима, јер после њиховог раскида са вођама »Омладине« нису више могли рачунати са пријемом својих чланака у њиховим органима, утолико мање што је било нужно започети борбу и са тим органима. Али оснивању органа стајале су на путу две велике препреке: недостатак новчаних средстава и неумитна београдска цензура. Мала група социјалиста састојала се највећим делом од младих људи који су тек завршили студије у иностранству и после повратка у домовину били без средстава, службе, веза у народу, па чак и без књижевног имена. Једино је Светозар Марковић био познат као талентован и прониољив млади списатељ. Све то је давало мало наде у успех. Упркос свему, решили су да покушају. За уредника су изабрали младог инжењера Љочића, који се управо вратио из Цириха, и у априлу 1871. издали проглас којим позивају на преплату за нови лист који ће под насловом »Раденик«, излазити три пута недељно и бавити се политиком, народном економијом и литературом. Програмом листа била је предвиђена расправа о држави и њеним задацима, који се, по мишљењу редакције, нису састојали само у *одржавању* поретка и приватне својине, већ, пре свега, у подизању општег благостања и сигурности. Суверенитет у држави припада народу, и најбољи је онај политички систем који начело народног суверенитета најпотпуније остварује. Политичка независност не може се ни замислити без економске независности. Тамо где је народ материјално зависан, политичка слобода, култура и сва остала добра монопол су једне одређене класе. Као начело прихваћен је став: нема права без обавеза, не-

ма обавеза без права. Од школа се захтевало да дају образоване раднике, а не да стварају бирократе. Даље се говорило о недостацима нашег државног система, о нашој економској беди, о горућим потребама народа, и то све са највећом озбиљношћу и у конкретном облику, без икакве фразе. Овај начин писања, као и предмети о којима је расправљао програм новог органа, били су за публику нешто ново и неуобичајено. Све је уливало поверење у озбиљност и солидност уредништва, мада су људи који су седели у њему публицы били готово непознати, програм је имао врло велики одјек.

Ускоро је изашао први број »Раденика«. Лист је у потпуности одговорио очекивањима публице. Осим изврских теоријских чланака, који су третирали разна социјална питања, посебна пажња била је посвећена рубрици: *Гласови из народа*, која је доносила саопштења из свих крајева Србије о положају и беди народа. Већ у четвртм броју »Раденика«, у једном таквом извештају могло се прочитати следеће: »Округ Смедерево познат је као један од најбогатијих округа Србије, али је народ и у њему дотеран до просјачке торбе.« Због овога изрази следећи број листа добио је »званичну опомену« од владе, која је тврђење »Раденика« означила као неистинито и изнела противтврђу да народ у Србији не зна за беду, да његово благостање, напротив, расте и да је он, стога, својим положајем задовољан. »Раденик« није остао дужан одговора на »званичну опомену« и тако се између уредништва »Раденика« и српске владе развила нека врста полемике, која се свршила тиме што је »Раденик« у једном изврском Марковићевом чланку, *Наши економски напредак*, ослањајући се на *званичну статистику*, доказао да је благостање српског народа у последњих 20 година *јако опало*. Овај успешни исход полемике са владом знатно је подигао углед »Раденика«.

Будући да је »Раденик« ступио у живот управо у тренутку када је Париска комуна* водила своју последњу очајничку борбу, лист је узео на себе тежак задатак да свој читалачки круг обавести о њеним тежњама. Док су званични и полузванични српски листови, у време крваве недеље, једногласно викали: »Париза више нема. На његовом месту уздижу се непрегледне пуне рушевине — све је поднето на жртву пламену и разарању варварских и разбојничких комунара...« И док се тако званична српска штампа показивала само као одјек европске журналистике, »Раденик« је објавио своју солидарност са Париском комуном и пред српском публиком преузео моралну одговорност за њена дела, позивајући своје журналистичке противнике на отворену дискусију. Ови, пак, нису имали храбрости да се упуште у озбиљну полемику, али зато нису пропуштали прилику да публику упозоре да је комунистички отров, на жалост, продро и

* За време Париске комуне у Београду је излазио лист »Трговински гласник« под уредништвом једног личног (али не и начелног) пријатеља Светозара Марковића. Захваљујући томе, Марковић је могао да објављује чланке који су били пуни симпатије за Комуну и да је штити пред српском публиком. У истом листу Марковић је наставио и полемику преминулог Жујовића са професорима политичке економије на универзитету, полемику која је била прекинута управо Жујовићевом смрћу.

до доњег Дунава, и како је уредништво »Раденика« са својим присталицама само једна гомила »агената париске банде«, која хоће да уништи породицу, власништво и веру итд., итд., скрећући пажњу влади на опасност која Србији прети од таквих »разбојника«. »Раденик« је у својим изврсним чланцима *Случај Париске комуне, Сувремена буржуазна држава, Комуна и Интернационала, Рад и капитал*, показао прави значај тадашњег социјалног покрета у Европи. Истовремено је у фељтону »Раденика« изашла адреса Марксове Интернационале која је носила наслов *Грађански рат у Француској*, а у чланку *Бели терор* лист је дао тако убитачан одговор на све ниске и простачке клевете журналиста да су ови листом умукнули. Овај чланак изазвао је велико одобравање, био је радо читан и дуго памћен, па се чак и сада, после 10 година, наводи се као пример оштроумности и убедљивог доказивања.

Тако је »Раденик« развијао и пропагирао социјалистичка начела, а број његових присталица растао је из дана у дан. Цензура је брисала поједине чланке, запленила неколико бројева, али »Раденик« је храбро корачао напред, док је публика његову мушку борбу бодрила отвореним одобравањем.

У Србији, где штампа никада до тада није представљала неку друштвену снагу, »Раденик« је задобио такав значај да се влада носила мишљу да на првој народној скупштини у Крагујевцу изврши удар. Најпре је понстакла своје присталице да, тобоже, интерпрелирају владу лбог трпељивости коју показује према једном таквом »безбожном« листу који хоће да уништи породицу, приватну својину, брак, веру и »све што је Србину драго и свето«. »Ако би влада била законима спречена да овај отров искорени, Скупштина је спремна дати јој пуномоћије за то« (другим речима, оно што одлучи влада, то унапред добија сагласност скупштине) — тако је гласио закључак интерпелације. Разуме се, влада* која је сама била иницијатор интерпелације, »великодушно« је одбила понуду ове мамелучке скупштине и захвалила се на великом поверењу које јој је ukazано. Затим је изјавила да се неће лаћати изванредних мера, пошто се овоме злу може стати на пут и »убичајеним«, законским путем. Посланици не треба да брину због те ствари: »јер 'Раденик' има једва 2—3 хиљаде присталица и све је то сам просјачки олош који влада може у свако доба да разјури« — тако је министар закључио свој говор. Ово признање противника, наиме, да је »Раденик«, у року од неколико месеци, стекао две-три хиљаде присталица, врло је карактеристично за успех овога листа. За његове, пак, противнике карактеристичан је предлог неколицине присталица владе (М. Дамјановића и Хацића): *да се владиним непријатељима журналистима удари по 50 батина*. На то је одговорио један свештеник, по имену Вика: »Ви можете да угушите новине »Раденик«, али не и идеје које он пропагира. Узалудан је ваш труд! Истина ће себи прокрчити пут!«

Тако је »Раденик« дочекао 1872. годину. Свуда је утицао на оживљавање покрета, подстицао на размишљање, терао јав-

* Ристић — Радивојево министарство.

ност да се изјасни *за и против* социјализма, о коме је она имала врло оскудна сазнања и који јој је до тада био чак и по имену непознат.

Пошто је мала, али *ваљана група социјалиста* у почетку располагала врло безначајним средствима и готово искључиво живела у Београду, у прво време није могло бити ни говора о некој другој делатности осим писмене пропаганде. Али када је »Раденик« наишао на тако велики одјек и почео бивати дочекиван симпатијама из свих крајева (највише од студената, младих трговаца, чиновника и занатлија) и када су му се чак почели обраћати за помоћ и савет о томе како да почну радити на сопственом самообразовању итд., уредништво »Раденика« се одлучило и за делатности друге врсте: оно се, наиме, упустило у оснивање *радничких произвођачких и потрошачких дружина*, да би преко ових асоцијација (удружења) себи олакшало пропаганду међу радницима, да би их међусобно повезало чвршћим везама и, што је било још важније од свега, да би их навикао на солидарност и заједничко живљење. Извођење овога плана било је у прво време ограничено на Београд, да би уредништво »Раденика« могло непосредно да руководи тим подухватом. Тек када је покушај у Београду пошао за руком и била стечена извесна искуства, кренуло се на организацију радничких дружина и у другим градовима Србије. Овом покушају стајале су на путу многе препреке: неразумевање и равнодушност самих радника, као и рђав закон о удруживању.. Све је завјсјло од шефа министра унутрашњих послова, он је могао неку дружину затворити ако нађе за сходно, а да за то ником не полаже рачуна. Услед ове околности социјалисти су прикривали своје учешће у оснивању ових дружина, што је знатно слабило њихов утицај на њих.

Упркос свим тешкоћама било је основано неколико дружина, и то: *кројачка дружина, обућарска дружина, столарска и браварска дружина, ковачка дружина* и *дружине за потрошњу*. Иницијатива за њихово оснивање потицала је тобоже, од самих радника да би се лакше добила дозвола министра. Званична штампа хвалила је рад ових дружина и приказивала их као знак напретка у Србији. »Раденик« је, насупрот томе, подвргавао темељној критици светле и мрачне стране ових дружина. Социјалисти су, дакле, радили илегално. Али њихова делатност није могла задуго да остане тајна за владу. Она је приметила да социјалисти имају неке своје намере у вези с овим дружинама и стога је почела да им прави све могуће сметње, истовремено поопштравајући мере против »Раденика«. Услед притиска владе и недовољне бриге самих социјалиста — који су са »Радеником« имали доста невоље, дружине су дошле до банкрутства (сада постоји само столарска и браварска дружина), чему су, поред спољних сметњи, великим делом биле криве и саме дружине. Њихов главни елеменат састојао се од ситних трговаца, који су раније водили самосталне радње и били опседнути ситним егоистичким интересима, који су ненаклоњени солидарности. Томе су се придружили и многи други недостаци који су довољно познати ономе ко је био бар донекле упознат са организовањем дружина необразованих и заосталих радничких маса. Али чим су ове дружине запеле у кризу, званична штампа их је одједном прогла-

сила за дело социјалиста и овима приписала кривицу за њихово пропадање. Влада је отишла тако далеко да је Марковића, који је јавно учествовао у оснивању и руковођењу дружином за потрошњу, хтела да у вези с њеном ликвидацијом увуче у једну прљаву новчану аферу да би га могла оптужити за проневеру задружног новца. Али овај злочиначки план није јој, наравно, пошао за руком.

У међувремену су настављени прогони »Раденика«. Против Марковића, као руководиоца, инсценирали су процес који је требало да му донесе неколико година робије, али Марковић је одлучио да бежи у Угарску. Услед тога је дошло до промене у уредништву: Љочић, који је због прогона постао малодушан, иступио је из њега, а на његово место дошао је као уредник Стева Милићевић, један млади правник, који се недавно вратио из Русије. Марковићево одсуство одмах се осетило на садржају листа, али је овај, и поред тога, увек био прилично добро уређиван, а, сем тога, помогао му је и раније стечени углед.

Стаални прогони које је спроводила влада, свршили су се тиме што су жандарми једне ноћи уредника Милићевића одвукли на полицију и тамо изложили свакојаким тортурама, присиливши га да на насловној страници листа демантује једно место из чланка: *Интернационала и њен значај у борби европског пролетаријата против буржуазије*, који је изашао у »Раденику«. Уредника су присилили да изјави: *да се каје што је овај чланак оштампан у његовом листу*«. На то су социјалисти одлучили да прекину издавање свога органа пошто у таквим приликама ионако није могао испуњавати свој задатак. После демантија појавио се само још један број, с којим је »Раденик«, после једног више него једногодишњег егзистирања, у лето 1972. године, прекинуо своје издажење.

Његов утицај био је значајан. Додуше, он није створио никакву затворену социјалистичку партију; време и средства били су недовољни да се из читалачког круга, који је одобравао оријентацију »Раденика« регрутују ваљани и осведочени социјалисти. Али он је прокрчио социјализму пут, осветлио многа социјална питања, подстакао своје читаоце на размишљање о стварима које им до тада уопште нису падале на ум; једном речи, он је код многих стотина посејао семе из кога ће касније изнићи толики одани социјалисти.

Када је Марковић дошао до уверења да оснивање новог социјалистичког органа за неко време није изводљиво у Србији, покушао је да оснује такав лист у Угарској, у Новом Саду. У Новом Саду је изашао програм новог листа »Једнакост«; али овај покушај је био унапред осуђен на неуспех због колебљивости једног човека који је требало да преузме уредништво (пошто Марковић није био угарски поданик) и положи уобичајену кауцију од 6.000 форинти.

Социјалистички покрет у Србији доживео је дужи прекид. Српски социјалисти повиновали су се овој нужности да би 1873. године сједињеним снагама, са већим искуством, новом енергијом, чак и нешто промењеном тактиком поново развили своју делатност.

III

Революционарна традиција српског народа. »Србија на истоку«. Рад на устанку у Босни и Херцеговини. Неуспех. Социјалисти губе и опет добијају храброст; нова тактика; повратак Светозара Марковића у Србију.

У претходном чланку показано је како је Светозар Марковић* морао да напусти Србију и како је полиција успела да угуши социјалистички орган »Раденик«. Пошто није успео покушај да се у Новом Саду оснује нови социјалистички орган »Једнакост«, Марковић се посветио организацији устанка у српским областима Турске, наиме, у Босни и Херцеговини.

Да би ова настојања учинили разумљивим читаоцу, морамо претходно рећи неколико речи о револуционарној традицији српског народа.

Почетком овога столећа, после дуготрајне, десетогодишње борбе, ослободио се српски народ у Кнежевини Србији испод турске владавине. Почетком борбе (1804) овај вековима угњетавани народ једва се усуђивао и да помисли на то да се потпуно отцепи од Турске и да оснује самосталну државу; али у току дуге борбе, после многих сјајних победа и успеха, мисао о ослобођењу и уједињењу свих Срба пустила је дубоког корена у српском народу. Раволуционарна идеја српског устанка сводила се у крајњој линији, на то да Турску и Аустрију треба уништити посредством револуције, а да ослобођени народи (Срби, Бугари, Грци, Румуни, Мађари и Хрвати) треба да се организују у самосталне народне државе и да створе слободну федерацију. Ова федерација бројала би око 25 милиона становника и била довољно јака да своју самосталност заштити од напада споља. Али, после страшног пораза који је српска револуција 1813. претрпела од Турске, када је ова напала Србију са десетоструко надмоћнијом силом, биле су згажене све ове далекосежне наде. Неко време је подјармљена и опљачкана Србија поново утонула у своју стару беду, али су њоме ускоро овладале старе тежње, и 1815. избио је нови устанак. Турци су и сада били протерани из Србије као и у првој револуцији. Али, када је борба морала да буде пренета ван граница кнежевине, тада је ствар узела другачији ток него у првом устанку.

Главни вођа другог устанка (1815), Милош Обреновић, значајно се разликовао по свом карактеру од првог устаничког вође Карађорђа. Док је овај био неумољиви непријатељ Турског Царства и није хтео да зна ни за какве компромисе, М. Обреновић је био љубимац турских паша, увек спреман да закључи мир с Турцима, пошто се надао да ће помоћу различитих сплетки, интрига и дволичне лојалности за себе и Србију добити више него непрестаном борбом. Ово гледиште било је донекле основано, јер све што је Србија до последњих ратова са Турском

* Марковић је од свога првог наступа на литерарном пољу (1866) све до своје смрти (1875) играо истакнуту улогу у српском социјалистичком покрету. Стога морамо тако често спомињати његово име.

(1876—1879) поседовала, добила је на овај начин. (Додуше, она је себи право на то извојевала.) Ова политика поданичке верности и улагивања Турској, Аустрији и Русији, коју је инаугурисао М. Обреновић, имала је и своју мрачну страну. У првим годинама ослобођења политичка организација српског народа била је следећа: општина је била потпуно независна, народ је бирао своје предводнике, учитеље, попове и судије. Сви важнији народни послови износили су се пред Скупштину, у коју је *сваки грађанин* имао слободан приступ и право гласа. То су била патријархално-демократска начела, на којима се могла изградити једна чисто демократска држава. Али већ поменута политика М. Обреновића, уместо тога демократизма увела је у Србију крвни бирократизам, следећи у томе пример Аустрије. Ова политика постепено је укинула демократске народне установе и потиснула демократске назоре и осећања народа. У спољној политици званична бирократска Србија, уместо великог задатка који је себи постављала револуционарна Србија, задовољавала се тиме да удаивањем великим силама очува то мало независности коју је стекла. Ова бескарактерна политика довела је Србију дотле да су педесетих година њоме фактички управљали инострани конзули и београдски паша. Два нараштаја одрасла су под овом тесногрудом егоистичном политиком и чинило се да је народ постепено потпуно заборавио своје револуционарне традиције.

Први протест против овога заборава револуционарних традиција народне Србије подигла је 1848. београдска студентска дружина »Невен«. Од тада је ранији дух поново почео узимати маха, да би крајем 70-тих година бољи део српског друштва, бар што се спољне политике тиче, поново заступао револуционарне традиције прве српске револуције. Марковићево је мишљење било да српски социјалисти треба да искористе ово расположење да би подigli устанак у Турској (касније, по могућности, и у Аустро-Угарској), као и да Србија и Црна Гора треба да учествују у том покрету. Српска и црногорска династија, које би се одупирале томе покрету, требало би да буду уништене унутрашњим устанком, који би истовремено уништио и бирократски систем у Србији. После тога, уједињеним снагама требало би борбу даље наставити, а српски борци би продирали у Турску, дижући свуда устанак; по завршетку те борбе, у чији успех Марковић уопште није сумњао, стварно ослобођени народ организовао би се у једну демократску народну државу у складу са својим старим демократским традицијама. Задатак социјалиста, који би активно учествовали у борби и који би се у току те борбе истакли и задобили поверење народа, био би да при организовању нове српске државе спроведу економско-социјалистичка начела у мери у којој би то било могуће. То би, дакле, био прави циљ устанка. За своје тврђење да ће се тај покрет завршити не само политичким превратом већ да ће довести и до далекосежне промене у економским односима, Марковић је наводио следеће разлоге:

У своме делу *Србија на истоку* он је критички приказао економску организацију српског народа пре прве српске револуције (1804) и у првим годинама ослобођења и показао да је цео српски народ био организован у великим земљорадничким задру-

гама (асоцијацијама)*. Унутрашња организација ових задруга била је следећа: земља и сва оруђа били су заједничка својина задруге, од које ниједан део није могао прећи у приватно власништво. Нико није могао полагати право на земљу коју није сам обрађивао. Ко је иступио из задруге, губио је право на заједничко добро, али је имао право да се врати у задругу, чиме је поново добијао своја ранија права. Сваки задругар радио је према својим способностима и трошио према својим потребама. Међу различитим задругама постојала је највећа солидарност и узајамно потпомагање. Оне су се узајамно потпомагале у радној снази, теглећој марви итд. Ако би се десило да нека задруга због болести својих чланова или из других разлога није у стању да правовремено обради своју земљу, оближње задруге биле су обавезне да јој у том помогну, и то без икакве одштете, под једним јединим условом да у сличној прилици имају право и саме да захтевају такву помоћ. Када би одрасли мушки чланови задруге изумрли услед какве епидемије (која је у то време често харала српским областима) или били побијени од Турака (што се за време турског господарства врло често дешавало), остале задруге су преживелу нејач и жене примале као равноправне чланове. Чврста солидарна веза, која је задруге међусобно спајала, била је општинска земља, која није припадала појединачној задрузи већ целој општини, која је сачињавала скуп задруга. Свака српска оптина, осим земљишта које је било власништво појединачне пољопривредне задруге, имала је један појас земље који је припадао њој као општини. Цела ова економска организација је, по мишљењу Светозара Марковића, у многим својим начелима, оном економском уређењу које захтева модерна наука о друштву. Марковић је тврдио да при таквим економским односима, са таквим појмовима о власништву и раду, може природно да се развије оно економско уређење које проперирају модерни социјалисти. Он је говорио:

»Очевидно је, у друштву где постоје: општинска својина и солидарност између чланова — потребан је само један корак даље да се организује правилно *општинска заједничка производња* у великом размеру, да се у тој великој производњи примене сва научна открића која увеличавају производњу итд., па, тако исто, да се сасвим правично уреди подела производа по правилима што их само друштво постави. Управо је непојмљиво: по чему је нужно да неки капиталиста има изгледа на неких 20—30% па тек да се у друштву уведе нека машина којом се са истим или још мањим трошком још више производи? Очевидно, ако једна општина види да је корисно да уведе неку машину или да подигне неку фабрику, она ће је и подићи.

Никаква капиталистичка добит и никакво надметање није ту потребно. Тако исто је непојмљиво: по чему чланови једне задруге, крвни рођаци, морају да се свађају при заједничком живљењу и раду? По чему они морају да се деле и надметањем

* Задруга се састојала из ближих и даљих крвних сродника. Број чланова износио је од 50—100 људи, али било је и задруга које су се састојале од целог села.

сатиру? По чему мора да дође најпре капиталиста да инокосне раднике стрпа у једну радионицу, и да тек ту они постају браћа и траже узајамности?»

Да би се дошло до колективног власништва и колективне производње, ови појмови (макар и у грубим цртама) морају се проширити у народу и од народа бити признати за нужне. Код српског народа то је управо био случај. Њему је само недостајала још свест о томе да ове економске односе, који су навиком и обичајем већ били установљени, треба потврдити општом друштвеном вољом законом — и у складу са савременим захтевима политичке економије допунити, побољшати и усавршити. Али пропуштено се може надокнадити. Додуше, бирократизам у политици, индивидуализам и принцип приватног власништва у друштвено-економским односима разорили су српску земљорадничку задругу, као што су уништили и њене солидарне односе, па чак и умногоме помутили појмове народа о заједничком добру и заједничкој производњи, али ови појмови у народу још нису изумрли. Они би били ојачани и новим елементима који би, са ослобођењем српских области у Турској, били уведени у српско друштво, пошто се у овим крајевима српска земљорадничка задруга још прилично добро одржала. Осим тога, српски народ данас има више разумевања за колективизам него што је то био случај за време прве револуције. На основу свега овога, Марковић је рачунао на успех социјалиста при организовању нове српске државе. Нови политички и друштвено-економски поредак, који би проистекао из срећно окончаног устанка, чак и ако не би у потпуности одговарао социјалистичком идеалу друштвеног уређења, ипак би представљао бољи основ за остварење социјалистичког друштва. То су биле Марковићеве наде, о којима он расправља у свом делу *Србија на истоку*, не одајући, наравно, намеру да се одмах приступи раду на организацији устанка.

На припреме се није дуго чекало. Међутим, пошто су многе личности, које су у тим припремама учествовале, још у животу и које би, према томе, могле нашим саопштењима бити компромитоване пред српском, аустријском и турском владом, овде ћемо о томе говорити само врло кратко и афористично.

Било је уговорено да устанак треба да почне у Босни и Херцеговини да би се на једном месту концентрисала већа сила, а тек у даљем току догађаја да се по могућности шири. Српски официри из Кнежевине Србије и из Аустро-Угарске, који би у одлучујућем часу са оружаним четама пошли у Босну и Херцеговину и ставили се на чело устаника, представљали би прве официрске кадрове. С. Марковић је већ преко свога брата Јеврема, који је припадао војном staleжу (он не 1863, за време пољског устанка, борио против Руса, а касније је дуже радио као професор београдске Војне академије и био веома цењен међу српским официрима), многе официре у Србији придобио за устанак. И многи српски официри из Аустро-Угарске обећали су да ће у одлучујућем моменту са својим војницима дезертирати и прикључити се устанку.

У Новом Саду и Београду створени су тајни одбори, са задатком да врбују чланове и скупљају новац и ратни матери-

јал. Новосадски одбор издао је проглас свим српским патриотима, захтевајући од њих да подупру свету ствар ослобођења новцем и свим осталим средствима; ова прокламација је преко поверљивих емисара послата у све крајеве. Известан број чланова овога тајног друштва отишао је у Босну и Херцеговину да придобија народ за устанак. Бугарски патриоти, од којих су неки знали за овај план (између осталих и преминули Каравелов), почели су одмах припремати устанак у својој отаџбини. Све је у почетку текло сасвим по жељи, са свих страна су долазиле радосне вести, али ће ускоро доживети неуспех због једне грешке. Ммајући намеру да придобије што више присталица, новосадски одбор је, противно Марковићевој жељи, решио да у своје редове прими неколико либерала. Господа либерали, који су, иначе, били тако спори, овога пута нису оклевали да изборбљају тајну, само да би задовољили своју сујету. Намере револуционарног одбора дошле су на тај начин до ушију министра рата и диктатора Србије, господина Блазнавца, чијем интересу, наравно, није одговарало да иницијатива за устанак припадне најбољем елементу друштва. Пошто је морао страховати да би планирани покрет могао довести до уклањања бирократског система у Србији, он је хитно обавестио београдску владу о намерама устаника и, заједно с њом ставио све полуге у покрет да би спречио устанак. Блазнавац је знао да су многи српски официри били умешани у план; он, додуше, није знао који, али је то докучио на основу њихове слободоумности. Пошто није поседовао никаквих доказа, решио је да најспособније и »најопасније« официре под најразличитијим изговорима удаљи из Србије. Тако су неки од њих послати у Немачку и Француску »да би се усавршавали у војној струци«, а остали су стављени под најстрожији надзор и шпијунажу. Губитак најбољих војних снага нанео је припремама за устанак први ударац; затим су уследиле свађе и распре унутар одбора о томе ко је крив што је тајна одата српској влади. С. Марковић је захтевао да се убудуће предузму строже мере и саветовао већу смотреност при пријему нових чланова; он је доказивао да у противном није могућ успех, али чланови нису били његовог мишљења. Поред свега тога десило се и да једна група патриота, која је обећала приложити суму од 20.000 дуката, није извршила своје обавезе; тако се са почетком устанка почело отезати, док је српска влада по хитном поступку обавестила не само аустријску него чак и турску владу о намерама револуционара. Надзор над »сумњивим« људима био је свуда појачан; аустро-угарска влада почела је да прогони Светозара Марковића, тако да је он брзо доспео у кућни затвор. Ови неуспеси, ово отезање устанка и појачана будност трију поменутих влада довели су до тога да је прво одушевљење револуционара почело да сплашњава и да је ускоро цела ствар пала у воду.

Све то се догађало 1872. године.

Тако су српски социјалисти доживели неуспех зато што су веровали да ће бар у једној ослободилачкој ствари моћи да раде заједно са либералима.

Међу српским социјалистима узимала је маха малаксалост и малодушност. Нису успевали да оснују неки социјалистички орган ни у Србији ни у Угарској. Многе личности које су у почетку држале до социјалиста почеле су, обесхрабрене првим неуспесима, да се одричу социјализма и да се кају због своје »заблуде« тражећи прибежиште у државној служби српске владе. Осим тога, дошло је, као увек после таквих неуспеха, до међусобног оптуживања; Св. Марковићу је пребацивано да тежи за самовлашћем; први месеци 1873. године били су тежак и горак период у његовом животу. У својим приватним писмима из тога времена он се горко жали на свој положај и на стање заједничке ствари. Све иде наопако, али он је био под строгим надзором угарске владе, те није био у стању да се бори против зла.

Ово тужно стање ипак није потрајало. Ваљани социјалисти су брзо увидели да узајамна оптуживања не воде ничему и да је очајање недостојно озбиљних људи. Морало се поново стећи присуство духа, поново преиспитати положај и прилике, одмерити снаге, имати одређени циљ пред очима и изнова се дати на посао. Том новом преокрету међу социјалистима много је допринела Марковићева приватна преписка. Бодрећи малодушне истовремено је размишљао о томе како треба радити убудуће; он је још једном отворено и одлучно критички размотрио досадашње искуство социјалиста у Србији и открио у истом многе заблуде. Први социјалистички орган »Раденик« заступао је *општа теоријска начела* социјализма, али није израдио никакав практични програм који би одговарао српским условима. Без таквог практичног програма било је немогуће организовати снажну партију која би могла да врши утицај на законодавство и ток ствари. За просте раднике недовољна су општа теоријска начела, чије остварење можда припада тек будућности, њима се мора указати на практичне циљеве који могу бити достигнути још у садашњости. Додуше, све то мора бити подређено циљу који се састоји у приближавању социјалистичком поретку и социјалисти не смеју заостати у борби за остварење тога коначног циља; они морају, напротив, живо радити на томе да маса добије и теоријско социјалистичко образовање, тј. они морају радити на томе да се у масама шири онај филозофско-друштвени систем који се назива социјализам. Само то мора увек почети са практичним задацима, јер то је најсигурнији пут да се придобије и организује маса. Ову нову тактику морају усвојити и српски социјалисти, то је био резултат Марковићевих размишљања. Зато се он сав посветио задатку израде практичног програма. Српске социјалистичке партије, договарајући се о томе са својим друговима преко писама.

(У следећем чланку изнећемо овај програм.) Када је довршио програм, решио је да се врати за Србију. Многи његови пријатељи саветовали су му да привремено одустане од те намере, јер су се бојали да ће пропасти у затвору. И сам Марковић је у почетку оклевао. За време свога боравка у Новом Саду превео је, допунио и обрадио политичку економију Чернишевског. Пошто се налазио у великој материјалној невољи, хтео је ово дело да прода новосадском књижевном друштву »Мати-

ца српска«. Оно је било предано књижевном одбору који је изјавио да је дело од научног значаја, али да га »Матица« не прима, »јер речено дело проповеда социјализам, а »Матица« се боји да ће угарска влада забранити ово друштво ако оно буде издавало социјалистичка дела«. Пошто је Марковић тако дошао до уверења да он у Новом Саду не само да неће моћи да ради за заједничку ствар него, чак, ни да живи од свога књижевног рада, у јесен 1873. коначно је решио да се врати у Србију. На истом броду, којим се он враћао из емиграције, налазио се и тадашњи српски министар — председник Ристић, који се враћао из европских бања. Иако су се лично познавали и Марковић имао прилику да из министрових уста сазна за судбину која га чека, он му није пришао. Када су стигли у београдско пристаниште, Марковић је изашао из брода одмах иза министра. Српски жандарми су се понизно поклонили пред министром, а одмах после тога шчепали Марковића за рамена са речима: »Стојте, ви сте Светозар Марковић, пођите за нама у полицију.« Ристић, који је то чуо, окренуо се и рекао жандармима: »Пустите господина Марковића да мирно иде својим путем«, а затим се учтиво поклатио и отишао. То је било заиста учињено на центлменски начин, али се при том показало и од каквих безначајних случајности зависи слобода српског грађанина. Да није било тог стицаја околности, полиција би ухапсила Марковића и предала га суду, који би га осудио због штампарске кривице и бекства из земље; овако се десило да буде амнестиран једним јединим покретом руке свемоћног Ристића. Али господин Ристић који је за своју великодушност можда очекивао од Марковића неку захвалност, бар у форми ћутања, ускоро је увидео да се преварио и вероватно се касније покајао због своје великодушности.

IV

Средиште социјалистичког покрета. Нацрт практичног програма. Оснивање штампарије и новог социјалистичког органа »Јавност« у Крагујевцу. Друштвено-политички односи у Србији. Успех »Јавности«. Прогони од стране владе. Оптуживање Светозара Марковића. Оснивање листа »Рад«. Осуда Марковића и угушење »Јавности«. »Глас јавности«. Интриге владе и престанак излажења »Гласа јавности«.

Први српски социјалистички орган »Раденик« био је издаван у Београду. Пракса је, пак, доказала да је српска престоница Београд врло неподесно место за средиште социјалистичког покрета. У Београду је највише концентрисана бирократија и буржоазија: ту се налазе највиши судови, Државни савет, министарства, двор и целокупни апарат шпијунаже, преко потребне за сваку »добро организовану« државу; осим тога, Београд има и на европски начин организовану полицију. Од свих српских градова само Београд има жандарме, и то њих 400 на броју. Осим тога, карактер престоничких становника није пријемчив за социјалистичку пропаганду. Ту живи једна маса полусрби-

зираних странаца, шпекуланата, који знају само за своје личне интересе, док је остало становништво због свога сталног додира са вишом бирократијом потпуно ултрабирократски настројено. Најзад, Београд лежи на самом крају Србије, стога је из њега тешко одржавати везу с народом. Социјалисти су, дакле, морали наћи други центар свога утицајног подручја. Да би се о свим тим мерама могао договорити са својим пријатељима, Марковић је одмах по повратку предузео путовање у унутрашњост Србије и, на основу ових договора, за центар покрета изабран је град Крагујевац. Разлози за то били су следећи: Крагујевац се налази у средишту Србије и у непосредној близини револуционарног краја Грузе. Иницијатива за многе револуционарне покрете у првој половини овог века потекла је из Крагујевца. У овом граду се налазе: војни завод и радионице за сав ратни материјал; виша гимназија и учитељска семинарија, која је од посебног значаја за социјалисте зато што образује учитеље који иду директно у народ. Осим тога, Крагујевац је био седиште Народне скупштине. Додуше, и Крагујевац је имао исти недостатак као и Београд: он је био престоница младе Кнежевине, и многи његови становници имали су јак разлог да оснивача династије Обреновића називају својим оцем.

Социјалисти су се ипак надали да ће преко радника у радионицама ратног материјала, који су сви били грађани Крагујевца, добити општинску управу у своје руке, што се касније и десило. Крагујевац је, дакле, био изабран за седиште социјалистичког покрета и остао је то до дан-данас.

Осим тога, било је нужно споразумети се са напредним људима из народа о главним тачкама практичног програма. О резултату овога споразума узимамо из Марковићевог писма, упућеног царишким пријатељима 7. новембра 1873, следеће: »Ми смо као основу свога практичног програма усвојили нешто што може бити данас постигнуто, али што истовремено служи и циљевима даљег друштвеног преображаја. То је уобичајена тактика у борби: најпре се мора освојити *једна*, али *одлучујућа* тачка која нам отвара пут ка потпуној победи. Наш практични програм је за сада формулисан на следећи начин:

»1. Уништити сасвим данашњу управну систему скупштинским решењем.

»2. Привремени одбор, изабран из средине скупштинске, заузима испрва централну управу; доцније овај се одбор замењује другим који састављају избрани делегати из сваког округа.

3. У окрузима бирају се слични одбори који имају управу у економским и другим стварима.

»4. Главни одбор врши закључке народне скупштине, а окружни закључке окружне скупштине.

»5. Полицијска управа предаје се сасвим у руке појединим општинама.

»6. Данашња судска система укида се и замењује системом изабраних судија, који суде бесплатно или на рачун парничара.

»(Примедба. У случају да ова система не би могла одмах да се уведе, остају две судске системе за прелазно стање: а) прост општински судови суде све спорове, а апелата је скуп неколико општинских судија једног округа, које окружна скупштина за извесно време изабере (?), или б) сваки срез — или извештан број општина — бира једног изборног судију за извесно време са одређено платом, а апелата је скуп судија у једном округу.)

»7. Финансијска система добија особито самостално уређење: на челу стоји централна банка, која управља државним приходима и расходима; сваки округ и сваки срез имају опет своје банке које управљају њиховим финансијским пословима. Ове банке служе за намиривање свију економских потреба као и за подизање општинске индустрије, грађење путева и јавних зграда итд.

»8. Уништити сав дуг који лежи на земљи земљорадничке класе. Да се ово достигне могу бити разни путеви:

а) Оппростити сав дуг народа према држави. Приватни дугови се просто проглашавају ништавим*. Обавезу Управе фондова према пупилима, сирочадима итд. узима цео народ и исплаћује је из општих народних прихода. Ово је најпростији и најрадикалнији, али у исто време и најопаснији пут.

* Ради бољег разумевања ових мера, које су српски социјалисти укључили у свој практични програм, треба узимати у обзир следеће: Порези у Србији нису знатни, али због примитивног стања земљорадње и недовољне развијености заната и индустрије, српски сељак тешко долази до готовог новца, јер он производи једва онолико колико му је потребно да прехрани своју породицу. Колико је велика оскудица новца у Србији види се из тога да су 12% законски максимум интереса који је законом увелен као мера против зеленаша, који обично узимају интерес од 50—100%. Међутим, без обзира на ових законских 12%, зеленаши налазе хиљаде начина да зараде својих 50—100%. Тако на једном великом делу зирантне земље лежи зеленашки дуг, те је ова фактички прешла у посед зеленаша. Јер мада је сељак још увек власник своје гњеве, сав приход од исте иде у руке зеленаша у форми интереса, и сељак је са својом породицом чисти надничар на фактички туђем земљишту. Да би овоме злу стала на пут, држава је основала једну врсту хипотекарне банке, такозвану *Управу фондова* са задатком да сељацима позајмљује новац под повољним условима. Али средства ове банке била су тако ограничена, а процедура одобравања зајма тако компликована да је зеленашима остајало широко поље за њихову лелатност. Овим тога, интерес ове банке био је прилично висок: 7—9%. Према томе, дуг који је лежао на земљи потицао је из управе фондова или од приватних зеленаша. Будући да је Управа фондова државна банка, социјалисти су мислили да она може народу да опрости дуг. Дуг зеленашима требало би просто поништити, будући да су ови преко својих дугогодишњих сталних профита већ издашно наплатили.

б) Дуг Управе фондова поклонити народу; приватне дугове узимају општине на себе; само из средине сељака избрани судови решавају који ће се дугови исплатити; интережцијски дуг се просто брише. Општина за накнаду постаје власник задужене земље и предаје је на уживање својим члановима који немају земљу, који своје порезе и дугове плаћају по могућности.

»9. Само онај може имати земљу који је ради сам. Сва земља која не припада земљорадницима, припада општинама у којима се налази. Ово се узаконява Народном скупштином.

10. Да се српски народ осигура од пролетаризације, нужно је да се сва земља из приватне својине преобрази у општинску. Како се то може извршити и за које време, остаје да се испита.

»(Примедба. Према овим општим начелима, партија, кад се буде организовала, израдиће у детаљима план будуће организације српског друштва и план за свој практични рад, којим то да постигне.)«

»Овде сам, у ствари, само дао нацрт програма Социјалистичке партије Србије. Он није дефинитивно усвојен, али ми смо се привремено споразумели и у главној ствари је прихваћен низ тачака о којима смо ми *сви сагласни*; што је, пак, од још већег значаја, то су тачке са којима се слажу како *сви бољи елементи из народа*, тако и *све боље снаге из наше грађанске и војне интелигенције*. Према томе, ово није кабинетски програм, већ програм једне партије која *активно наступа*, и ми се надамо да ћемо исти негде око нове године моћи да објавимо, као и да ступимо у борбу као партија.

»Састављајући овај програм, имали смо у виду наш сељачки сталез и својинске односе у којима се налази наша земљоделска *радничка класа*. Надамо се да са овим програмом лако задобијемо народну масу, и ићи ћемо на то да себи обезбедимо приступ до ње...«

После утврђивања овога програма и избора седишта за покрет, наредни задатак Светозара Марковића био је да оде у Крагујевац да би постао члан Општине, склопио пријатељство са угледним грађанима и извршио припреме за покретање једног органа и почетак делатности. Велика препрека за издавање органа у Крагујевцу састојала се у томе што овај град није имао штампарију, а социјалисти нису имали довољно средстава да је о своме трошку набаве. Марковић је отишао у Крагујевац, тамо се настанио и, како је већ од раније био познат као изврстан литератор, ускоро му је успело да се упозна, па чак и склопи пријатељство са многим угледним грађанима, као и са многим људима из интелигенције: професорима, официрима итд. Пошто је на тај начин ухватио корена, предложио је овим људима да се у Крагујевцу оснује акционарска штампарија. Учинио је то тако обазриво да је овај предлог одмах био прихваћен:

основао је једно друштво за ширење просвете чији су чланови били професори, официри, па чак и свештеници. Ово друштво је убрзо основало сопствену штампарију и орган »Јавност«, за чијег је одговорног уредника био изабран један грађанин Крагујевца, док је Св. Марковић био именован за главног уредника. Тако је крајем 1873. године почео излазити нови социјалистички лист у Србији »Јавност«, као орган организоване групе крагујевачких грађана. То је био велики напредак у поређењу са оснивањем првог социјалистичког органа »Раденика«, који је у своје време основан од једне мале групе студената, који су тек свршили студије и у народу били непознати. Овом брзом Марковићевом успеху допринели су следећи људи: Срета Анђелковић (касније уредник социјалистичког органа »Ослобођење«), Паја Вуковић (председник општине), Милоје Барјактаревић (свештеник), Стева Поповић (директор Учитељске школе), Сава Грујић (директор Војног завода), а касније и, на жалост, прерано преминули Пера Борђевић, који је студирао хемију у Цириху, један изванредан карактер.

Пре него што будемо детаљније говорили о даљој делатности социјалиста, приказаћемо у кратким цртама друштвено-политичке односе који су владали у Србији у тренутку када је почела да излази »Јавност«.

После убиства кнеза Михаила (1868), Блажавац и Ристић обављали су дужност намесника до пунолетства кнеза Милана (1872). Блазнавац је имао иза себе војску, Ристић грађански бирократски staleж. Оба човека тежила су ка самовласти. Блазнавац чак ка кнежевској власти, јер се одмах после Михаиловог убиства оженио његовом блиском рођаком, а умео је тако мајсторски да делује да је у устав унета одредба по којој наследство престола прелази на женску линију ако мушка изумре. Кнез Милан био је последњи изданак династије Обреновића, те је Блазнавац помишљао да га убије да би за кнеза именоввао свога сина, за време чијег малолетства би сам владао. Разуме се само по себи да Ристић није могао мирно да посматра ове планове и тако се између двојице властодржаца развијало стално супарништво. Ристић је гледао да се ослони на младог кнеза Милана, скрећући му пажњу на опасност која му прети од Блазнавца. Када је Милан 1872. постао пунолетан, Ристићу је пошло за руком да га убеди да он, Милан, мора Блазнавца уклонити с пута или дозволити Блазнавцу да уклони њега. Ристић је ухватио нека Блазнавчева писма из којих је произилазило да овај ради на уклањању кнеза Милана. С тим писмима у руци и у пратњи чете оружаних жандарма, Милан је једне вечери отишао у Блазнавчев стан, показао му ухваћена документа и рекао: »Радили сте ми о глави, морате да умрете. Остаје вам само избор између часне или срамотне смрти. Ако изаберете прву, узмите овај отров, бићете сахрањени са свим почастима које припадају једном државном великодостојнику. Ако, пак, одбијете, моји жандарми ће вас одмах ухапсити и одвести у затвор. Сутра ћу једном прокламацијом обзнанити земљи вашу велеиздају и ви ћете у року од 3 дана бити осуђени и погубљени као злочинац. Сада бирајте!« Блазнавац је изабрао отров и после три дана био сахрањен са највећом помпом. Званични

листови су у дугим чланцима изражавали своју тугу за преминулим великим државником, који је изненада умро од »рака у грлу«*. То се догодило 1873. године.

Чим се Ристић ослободио свога опасног ривала, постао је, захваљујући свом великом утицају на кнеза Милана, готово неограничени владар; ипак се ускоро створила нова коалиција против њега. То су били некадашњи српски државни министри са Мариновићем (касније српским послаником у Паризу) на челу, који су после убиства кнеза Михаила изгубили министарска места и који су сада сматрали да је дошао моменат да их се опет домогну. Ови конзервативци (Рстић се називао либералом, али је био велики реакционар као и они) умели су додворавањима да стекну кнежеву наклоност и да низом интрига и прљавих новчаних афера оборе Ристића. Конзервативци, који су са Мариновићем као министром—председником сада дошли на власт, имали су ипак мало присталица међу бирократијом коју је Ристић, за време своје петогодишње неограничене владавине умео да придобије за себе наградама и унапређењима. Стога је нова влада потражила ослонац у једној другој класи. Пошто је петогодишња насилника владавина постала сваком неподношљива, а бољи део буржоазије још у време излажења »Раденика« испољио тежњу ка унутрашњој слободи, и то из године у годину све јачу, нова влада је решила да тај слободумни покрет искористи у своје сврхе, а против Ристића. Додуше, она је за унутрашње слободе марила исто колико и Ристић, али је, ради задобијања симпатија бољих елемената, за министра унутрашњих послова именовала једнога човека који ће се касније показати као реакционар, али који је у то време у грађанству важио као радикал јер је умео да говори о свим могућим слободама. То је био господин Чумић (данас у пожаревачком затвору). Нова влада почела је тиме што је у својим органима нападала Ристића и његову странку и оптуживала га за угњетавање и самовлашће; сем тога, министар Чумић је издао једну окружницу у којој је препоручио толерантан однос према слободоумној агитацији у речи и писму. Уопште узевши, нова влада се правила као да намерава да спроведе велику реформу и, доиста, успело јој је да тиме намами многе наивне људе. У то време су на дневном реду били слобода штампе, право збора, општинска самоуправа (које Србија до тада није имала), реформа пореског и судског система итд., и многи су се надали да ће нова влада сва ова питања решавати у напредном духу. Ристићеве присталице биле су огорчене на нову владу, али су јој зато многи наивни напредни људи веровали, док се у народу свуда чуло мишљење да се досадашња тиранија не може више трпети. Економске прилике нису биле ништа боље од политичких. Са свих страна чуле су се жалбе на очајно стање, мали земљопосед је масовно прелазео у руке зеленаша и народ је једногласно тражио »законску заштиту против ових пијавица«.

* Овај догађај је до сада брижљиво сакриван од јавности као дворска тајна.

Тако су стајале ствари када је почела излазити »Јавност«.

Задатак социјалистичког органа био је, према томе, у првом реду, следећи: Потхрањивати и крепити слободољубиво расположење у народу и формулисати у јасним захтевима ону неодређену народну тежњу ка унутрашњој политичкој слободи и ка заштити од економског пропадања. Сем тога, ваљало је новој влади здерати маску и ослободити заблуде људе који су од ње очекивали друштвени преображај Србије. Први задатак »Јавност« је покушала да изврши израдивши практични програм и доносећи чланке који ће се касније штампати у облику малих брошура (»Општина«, »Суд и правда«, »Округ и финансије«, »Народна скупштина«), Марковић је цео државни систем Србије подвргао темељној критици, указивао на његове недостатке, на нужност и могућност друштвеног преображаја и у закључку сваког чланка детаљно формулисао практичне захтеве Социјалистичке партије.

Далеко би нас одвело када бисмо више улазили у анализу ових чланака; водећа основна начела читалац је сазнао из практичног програма. Остало је још да се обради питање организације посла и народне одбране. Први задатак требало је да изврши Марковић, други капетан Сава Грујић, који је студирао у Русији и био директор Фабрике оружја у Крагујевцу. Грујић је већ оглашавао у »Јавности« своје дело *Војна организација*. Нова влада, која се баш у то време налазила у Крагујевцу због заседања Народне скупштине, искористила је ову прилику да нападне »Јавност«; јер велики одзив на који је овај лист наишао у народу, изазвао је велику забринутост владе и кнеза. Прави напад на »Јавност« и његову Партију влада је почела једном окружницом министра војног К. Протића, у којој се официрима забрањује да учествују у раду Друштва које издаје »Јавност«. У овој окружници било је речи о револуционарној, социјалистичкој пропаганди која хоће да упропасти отаџбину. Задатак војске је, напротив, да штити постојећи друштвени поредак, док су се неки официри, »на жалост«, толико заборавили да јавно ступају у круг ових револуционара; за овај пут ће им се »милоствиво« опростити, у будућности, пак, биће најстроже кажњен сваки који тако ради итд. Ова окружница изазвала је опште незадовољство, Друштво је сазвало седницу и уз општу сагласност задужило Марковића да састави писмени Одговор министру војном. У међувремену је С. Грујић написао Отворено писмо министру војном; оба списа била су истовремено објављена у »Јавности« и постигла су огроман успех. Она су имала одјека у целој Србији, са свих страна су долазили дописи у којима се немилосрдно шибало окружница министра војног. Овај, на своју велику жалост, није могао доскочити Друштву и »Јавности«, али је зато С. Грујића отпустио из службе. Влада је, пак, да не би свога члана оставила на цедилу, службено укорила »Јавност« »због поткопавања ауторитета државних органа« и наредила да се конфискује неколико бројева. Све је то допринело само још већем пирењу »Јавности«, која је, осим тога, министарству здерала слободњачку маску са лица. После ових догађаја постало је јасно да се од нове владе не могу очекивати тражене слободе; »Јавност« је пак корачала храбро напред, све више освајајући

терен. Од постанка српске журналистике ниједан лист није имао тако огромног одјека у народу. Чланови Народне скупштине, који су баш у то време држали седницу у Крагујевцу, иако су били још за време Ристићеве владе изабрани и прошли његову диктаторску школу, скупљали су се у великом броју у штампарији и чекали да изађе »Јавност«, да би видели шта је писала о овом или оном питању које се расправљало у Скупштини. Нешто тако до сада се није догађало, чак је и та иста Скупштина, која је од Ристића била дресирана за највеће сервилности, укинула на истом заседању срамни закон о телесној казни, који је до тада постојао, и изгласала закон по коме се земљораднику за подмирење приватних дугова може продати само вишак земље преко 5 јутара. Обе мере могу се приписати утицају »Јавности и слободоумном покрету у народу, коме је влада морала подносити рачуна. Додуше, »Јавност« није очекивала да ће ова последња мера спасти народ од економске пропасти, али се радовала што је Народна скупштина почела да увиђа да добро економско устројство мора бити главни задатак сваке државе или сваког друштва.

Успеси »Јавности« бацили су владу у велику бригу, њена борба против социјалиста била је утолико тежа што она сада више није могла да каже, као у време »Раденика«, да су социјалисти шачица бескућника који хоће да присвоје туђе власништво, јер је међу социјалистима већ било много угледних грађана. Влада је стога одлучила да, пре свега, угуши »Јавност« на тај начин што ће оптужити и осудити Марковића. Тако је после 6-месечног излажења »Јавности«, Марковић био оптужен и стављен у истражни затвор због неколико чланака у којима је нападао и подривао постојећи државни поредак, извргавао руглу законе и увредио неприкосновену особу — кнеза.

У истражном затвору, за које време није смео да прима посете, Марковић је провео пет-шест недеља и био, после тога, пуштен из затвора на основу лекарског уверења и уз јемство неколицине грађана. Када сам се у марту 1874. године вратио из Цириха у Србију, затекао сам Марковића, додуше, на слободи, али болесног. Како се »Јавност« до тада претежно бавила практичним питањима, решено је да се у Београду оснује социјалистички орган »Рад«, који ће третирати теоријска питања социјализма, и ја сам био послат у Београд да будем уредник органа који је требало основати и који је одмах ступио у живот.

У међувремену је Марковић у Крагујевцу био осуђен на 18 месеци затвора. Апелациони суд снизио је казну на 9 месеци у Марковић је спроведен у Пожаревац. Истовремено је дотадашњи уредник Д. Стојковић дао оставку (зато што је био осуђен на замашну новчану казну) па је »Јавност«, после деветомесечног излажења, престала да постоји. Одмах после тога, Друштво је основало нови орган »Глас јавности«, под уредништвом Стеве Милићевића (некадашњег уредника »Раденика«). И овај орган је постојао само кратко време. Избори за Народну скупштину су се ближили и влада је чинила све да социјалисте у том значајном моменту лиши њиховог ограна. Различитим мерама и свакојаким интригама влада је успела да угуши »Глас јавности«. Тако је

остао још само »Рад«, који је, упркос свим сметњама и запленама од стране цензуре, још у литератури био бар знак да је социјализам жив, и који је крајем 1874. године дочекао излажење новог социјалистичког органа, »Ослобођење«.

V

Избори за Народну скупштину. Социјалисти као посланици у скупштини. Пуштање Св. Марковића из затвора и оснивање листа »Ослобођење«. Болест и нови прогони Марковића. Он напушта Србију. Марковићева смрт и пренос његовог мртвог тела у Србију.

Услед забране »Гласа јавности« социјалисти су остали без свога органа у најодсуднијем моменту, тј. у предвечерје избора за Народну скупштину. Додуше, у Београду је још излазио социјалистички орган »Рад«, али је то био лист за науку и књижевност, који се, према закону о штампи, није смео бавити политиком и стога није могао имати никакав практични значај за изборе. Социјалисти се због тога нису обесхрабрили; они су се растурили по свим крајевима Србије и тамо лично деловали. Додуше, знали су да овога пута неће моћи да пошаљу већину у Народну скупштину, али су настојали да бар неке своје присталице имају у њој, да би и одатле могли водити борбу против »постојећег поретка« (да се званично изразим). Влада није пропуштала ниједну прилику да хапси и кажњава ове агитаторе, али то није спречило да следећи социјалисти: Адам Богосављевић, Милош Глишић, Ранко Тајсић и Милија Миловановић, који су до данашњег дана остали верни својим принципима, буду избрани у Народну скупштину. Осим ове четворице социјалиста било је изабрано и 15 људи за које се није могло рећи да су прави социјалисти, али који су били потпуно сагласни са практичним програмом социјалиста. Тако су крајем 1874. социјалисти први пут доспели у Народну скупштину, која је овога пута била сазвана у Београду*.

У међувремену је и Марковић пуштен из затвора. Међутим, дани овога сјајног борца били су већ избројани, његов живот испуњен акцијама и борбом ближио се свом крају.

Нека ми буде допуштено да се мало дуже задржим на личности овога човека, толико драгог сваком правом социјалисту.

Марковић је боловао већ дуже времена. За време свога боравка у Петрограду добио је катар стомака, од чега је стално боловао, и што ће, коначно, бити узрок његове смрти. Затвор је сасвим упропастио његово здравље; међутим, када је био пуштен из затвора, којом приликом се задржао неколико дана код мене, у уредништву »Рада«, он уопште није мислио на опо-

* До тада је Скупштина увек одржавана у Крагујевцу, али како је овај град постао центар социјалистичког покрета, а и његово грађанство било склоно социјалистима, влада је нашла за сходно да Скупштину сазове у Београду, где се осећала сигурнијом.

равак свога здравља које је било у критичном стању, већ се искључиво бавио мишљу да у Крагујевцу оснује нови орган. Читав његов организам био је у напетом, грозничавом узбуђењу; целе ноћи се шеткао горе-доле, час задубљен у мисли, час хватајући се за перо, и нама је само на једвите јаде успевало да га пред зору сместимо у постељу да би се одмарао бар два до три часа. Ускоро после тога отишао је у Јагодину (своје родно место) да би се мало одморно код своје породице. Али ни ту није имао мира, и после кратког времена отишао је опет у Крагујевац да би привео у дело свој пројекат о издавању новог социјалистичког органа. Својим пријатељима, који су га због његовог пољубљаног здравља одвраћали од те намере, крио је своје право стање и изјављивао да се сада осећа много боље. Јадни пријатељу! Његова оданост општој ствари спречавала га је да буде свестан свога критичног стања. Ддувек је био немаран у погледу своје личне удобности и подсмевао се стално великој забринутости својих пријатеља. На жалост, морао је ускоро и сам доћи до тужног уверења да је много болеснији него што је могао да верује. Али као да није било доста ни то што је нагло сахнула његова физичка снага, ускоро ће бити изложен и новим прогонима од полиције. Није изашао ни б бројева »Ослобођења«, а полиција је већ подигла оптужбу против Марковића због неколико чланака, не презајући при том ни од најнижих клевета, као што су, нпр., оптужбе за симпатије према династији Карађорђевића. Средином јануара 1875. Марковић је писао:

»Полиција ме је оптужила због првог броја »Ослобођења« — ту се ради о опаком карађорђевићизму*. Тако се ето људи силом уништавају. Овај случај је убрзао моју одлуку да напустим своје место уредника и на неко време напустим Србију, да бих наставио лечење у иностранству. Сутра ћу на основу лекарског уверења тражити пасош за иностранство. Ако га не добијем, са мном ће ускоро бити готово и ја немам више шта да размишљам. Готово је са мном... Збогом сви планови, све лепе наде... Смрт брише све...«

Марковић је добио пасош захваљујући усрдном старању крагујевачких грађана. Пун нада отпутовао је преко Смедерева у Беч, али он никада више неће видети Србију.

18. фебруара 1875. добио сам последње писмо од њега из Беча, у коме ми јавља да по савету бечких лекара путује на југ. 25. фебруара један телеграм из Трста јавио је да је Св. Марковић умро у тамошњој болници. Његове последње речи су биле: »Пустите ме да идем за Србију!«

Сувишно је помињати колико је овај ударац тешко погодио српске социјалисте. Целокупна српска штампа, *без обзира на*

* Овде Марковић алудира на речи тадашњег министра унутрашњих послова Н. Чумића, који је поводом изласка првог броја »Ослобођења« рекао да из Марковићевих чланака провирује »опаки карађорђевићизам«. На то му је Марковић, коме сам ја пренео ово мишљење, јавно одговорио у »Ослобођењу«. Чудном игром судбине, тај исти министар, који је 1875. социјалисти Марковићу подметао »опаки карађорђевићизам« лежи сада у затвору оптужен управо због тог злочина.

оријентацију, ожалила је достојно овај губитак. Чак и званични »Исток« донео је следећу белешку, коју је написао својеручно Ристић: »25. фебруара у Трсту је умро познати српски литерат Светозар Марковић. О овоме човеку се може с правом рећи да је сваки ред написао крвљу свога срца и соком својих нерава.«

Марковићево мртво тело било је донето у Србију и сахрањено на скромном јагодинском гробљу. Иако је за време преноса његовог тела кроз Србију била зима и невреме, поворци у сусрет сливале су се са свих страна масе народа да би одале последњу пошту цењеном покојнику. По целој Србији су се стварали одбори чији је задатак био да скупљају новац за издавање његових списа и подизање споменика. Устанак у Босни и Херцеговини, а касније ратови у Србији, неповољне околности и страховлада која је настала као последица ратова, све то је спречавало извођење ове намере све до данашњег дана. До сада се појавила само прва свеска његових дела, док би сабрана дела износила 12 свезака.

Са дубоким болом опраштамо се од овога сјајног борца, који је читав свој живот посветио социјализму и у том свом деловању за ослобођење угњетене радничке класе и умро; опраштамо се од овога изузетног покојника да бисмо наставили борбу српских социјалиста, коју ови воде до данашњег дана, доживљавајући у тој борби успеха, а трпећи и неуспехе.

VI

»Ослобођење«. Рад Народне скупштине. Промена министра; нова промена министра и распуштања Народне скупштине. Угушење »Ослобођења« и »Рада«. Нечувени прогон социјалиста. Копривнички покрет. Нови избори.

Када је Марковић напустио Србију, предао је уз сагласност својих пријатеља уредништво »Ослобођења« Срети Анђелковићу. А цела Партија је преузела бригу за тачно излагање органа. »Ослобођење« је било продужетак »Јавности«, и наишло је на исти топли пријем у народу. Оно је имало утицаја и на Народну скупштину, која је заседала у Београду. Говори, предлози и интерпелације социјалиста у Народној скупштини, који су, иначе, у званичним листовима штампани са великим закашњењем, излазили су сада одмах у »Ослобођењу«, народ их је жељно читао и слао са свих страна поздравне адресе социјалистичким посланицима због њиховог мушког држања. Практични програм социјалиста био је свуда јавно читан и изазивао је одушевљење у народу.

За то време ствар владе није стајала нимало добро у Народној скупштини. Око социјалиста се постепено окупљала јака опозиција и влада је засута масом интерпелација и напада. После кратког времена однос између Народне скупштине и владе постао је тако затегнут да је ова последња била приморана да да оставку. Нови кабинет, који је представљао само промену у личностима, одгодио је заседање Народне скупштине на неколико недеља да би донекле утишао раздраженост Скупштине и добио

времена да помоћу интрига створи већину у Скупштини. Када се у међувремену Народна скупштина опет састала, убрзо се испоставило да се исто расположење очувало; већ на првим седницама дошло је до бурних сцена између министара и социјалиста. Да би окончали те сцене, министри су наговорили кнеза да се лично умеша у распу да би по могућности својим утицајем ућуткао непријатељски расположену скупштину. Кнез је био толико нетактичан да је предузео посредничку улогу и тиме се компромитовао. На *затвореној* седници, кнез је са свим својим министрима дошао у скупштину и одмах поставио питање да ли скупштина има поверење у њега; ако га има, онда би требало да верује и министирма које је он изабрао. Скупштина је одговорила да се сада не ради о поверењу или неповерењу; да је она уверена да стање у земљи тражи темељит преображај и да стога захтева да се на томе почне одмах радити; влада је била против тога и захтевала је да се у први план стави буџетско питање, да би се после његовог усвајања Скупштина могла распустити. Народна скупштина је одговорила да се не може сложити са таквим схватањем и да захтева да се одмах расправља о разним значајним предлозима које су поднели посланици; даље, да треба донети одлуку о сазиву Велике народне скупштине ради промене садашњег устава који не ваља ништа јер битно ограничава удео народа у законодавној делатности и народну слободу. Скупштина тражи од кнеза да за министре именује оне који би били сагласни са захтевима скупштине и вољни да раде на њиховом извршењу. . . Кнез је правио притисак на Скупштину да се одмах изјасни да ли има или нема поверења у њега, седница је најзад добила буран карактер и свршила се тиме што се из ње кнез удаљио хитно у пратњи својих министара.

Следећа последица била је то да је кабинет морао демисионирати; уместо да за министре именује слободоумне људе, кнез је узео за саветодавце све саме излапеле бирократе. Ово ново министарство предложило је »у циљу повећања државног прихода« *увођење индиректних пореза*; социјалисти су успели да предлози министарства буду одбачени у Скупштини; место њих су поднели предлог да се уведу директни прогресивни порези на приход. Пошто је влада увидела да са овом скупштином неће моћи ништа да учини, решила је да њу распусти. Кнез је издао писмену заповест о распуштању, а нови избори ће касније уследити. Посланике су на излазу из скупштинске дворане чекали жандарми који су им ставили на знање да ће бити ухапшени ако одмах не напусте Београд, »јер они више нису посланици«. Мада је ова скупштина показала приличну самосталност у односу на владу, она ипак није била способна да изведе удар против постојећег система у Србији, као што су то планирали социјалисти; стога се одустало од покушаја да оружана народна маса заштити Скупштину и тиме је њено распуштање постало готова ствар.

Влада је покушала да најстрожим мерама искорени »зло« социјализма и да добије слободан простор за предстојеће изборе. Започео је период у коме се она трудила да »отров ишчупа из корена«. Као прва жртва пали су социјалистички органи: »Ослобођење« је било забрањено (после деветомесечног излажења)

»јер је угрожавало јавни ред и поредак«. А њихов уредник је оптужен и касније осуђен на 2 године затвора. »Рад« је био угушен на тај начин што је влада редовно пленила његове бројеве. Кад је уредништво увидело да нема никаквога смисла снабдевати полицију штампаним бројевима листа, обуставило је издавање »Рада«, а његов уредник је био осуђен на 15 дана затвора.*

Томе су следила безбројна хашпења у земљи. Многи слободни духови, а нарочито људи који су били погодни за кандидате на следећим изборима били су оптужени за било какав преступ, да би могли бити ухапшени. У Јагодини је одржано суђење 30 људи; две социјалисткиње, које су завршиле студије у Цириху и добиле дозволу министра да отворе школу у Крагујевцу, биле су на најбруталнији начин протеране у Београд, где им је полиција саопштила да у року од 3 дана имају напустити Србију; овде ваља напоменути да је то протеривање ипак било само једна »пуста жеља« полиције. У Шапцу је социјалист М. Ценић био осуђен на 8 година робије у *окову* због »велеиздаје«, а његов пријатељ Алавантић на 10 година робије без окова. Многи учитељи и ситни чиновници, који су симпатисали социјалисте били су отпуштени из службе. Полиција је била нарочито бесна на социјалистичке чланове последње Народне скупштине. Свима је умела да измисли неки преступ. Наш прерано преминули пријатељ Адам Богосављевић био је ухапшен у Неготину. У претходном свеску »Годишњака« већ смо поменули, поводом његовог некролога, како га је оружана маса народа ослободила из затвора.

Ускоро су одржани избори на којима су не само Адам и његови другови већ и 10 других социјалистичких посланика били изабрани у скупштину, тако да су социјалисти забележили изборну победу не само међу сељацима, него и у 6 окупних вароши: Крагујевцу, Ваљеву, Алексинцу, Књажевцу, Неготину и Јагодини, где је био изабран Јеврем Марковић, брат преминулог Светозара. Овај резултат био је утолико значајнији што су и за време ових избора социјалисти били без свога органа

VII

Социјалисти оснивају штампарију у Крагујевцу и обнављају »Ослобођење«. Угушење »Ослобођења« и појава »Старог Ослобођења«. Сазив Народне скупштине и прилике у Србији. Министарска криза и премештање Скупштине у Београд. Нова промена министара, обећања нове владе, Закон о штампи и општинска аутономија.

Са угушењем »Ослобођења«, било је везано и затварање задружне штампарије. Стога су социјалисти, када су хтели по-

* На првом суђењу уреднику »Рада« државни тужилац се компромитовао и судије су ослободиле уредника. Влада је неколицину судија казнила премештањем, именовала нови суд са другим државним тужиоцем, али је и овај ослободио уредника. Коначно трећи пут је стигло наређење да уредник безусловно мора бити осуђен, па му је изречена најнижа казна у трајању од 15 дана »због хуљења на ветру и хушкања једне класе на другу«.

ново да оснују свој орган, морали мислити и на набавку сопствене штампарије. Заједничким напорима успело им је да је оснују и убрзо после тога (почетком августа 1875) изашао је поново њихов орган »Ослобођење«. Али чим су изашла прва два броја, влада је опет забранила лист, наводно због тога што уредник овога листа (С. Анђелковић), који је већ као ранији уредник био под оптужбом, нема право да га поново издаје. Социјалисти су нашли другог уредника (Илија Тодоровић) и основали су »Старо Ослобођење« пошто су се журили да што пре добију свој орган, у сваком случају, пре заседања Народне скупштине.

Скупштина је пала у бурно време. С једне стране, у народу је владало велико огорчење због насиља владе, а с друге, устанак је већ букнуо на границама Србије, у Босни и Херцеговини. Странци могу да мисле о том устанку шта хоће, али онај ко фактички познаје стање и односе у овим покрајинама може да каже да је овај устанак био борба угњетених против угњетача, борба која је била изазвана најстраховитијим насиљима и нечовечном експлоатацијом народа. Само се по себи разуме да огорчени народ није могао равнодушно посматрати ову неравну борбу између шачице устаника и добро наоружане турске стајаће војске, тим пре што је устанике убрајао у своју браћу по крви и језику и њихову ствар сматрао својом сопственом. Осим тога, ни српска граница није била поштеђена, турске трупе су упадале и пљачкале оближња насеља, тако да је српски народ био принуђен да своје границе штити оружаном руком. Све то је изазвало раздраженост и немир у народу, при чему су се могле разликовати две струје: тежња ка темељном преуређењу у земљи и тежња за енергичним мерама према Турској, подупирање устанка у Босни и Херцеговини. Обе тежње одмах су се снажно осетиле чим се састала Народна скупштина. Прва тежња била је тако оштро изражена да је и влада била принуђена да рачуна с њом и да већ при отварању скупштине изјави да је вољна примати предлоге о већој слободи штампе и о општинској аутономији. Али овај уступак није ништа помогао влади; насиљама које је извршила, она је на себе навукла опште огорчење и онемогућила своје даље постојање. У Народној скупштини седео је велики број људи, који су тек изашли из затвора и, снабдени свим потребним документима, спремали се да цело министарство оптуже због насилничких дела. Ово непријатељско расположење достигло је такав степен да је сам кнез, противно сваком обичају, и то из чистог страха, пропустио да дође у Крагујевац на отварање скупштине. Министри, који су били остављени сами себи, нису могли ништа друго до да после неколико бурних сцена поднесу оставку. Кнез пак, који је страховао од устанка, бригу о својим интересима поверио је енергичном Ристићу, једином кога је сматрао способним да отклони устанак. Влада се пожурила, пре свега, да скупштину из револуционарног Крагујевца премести у Београд, где су се и сама господа министри сигурније осећали и, у случају каквог бунта, имали да учине само један корак па да се нађу у Аустро-Угарској. Сред опште народне раздражености и пометње у којој су се нашли кнез и његови министри, »Старо Ослобођење« почело је да пише у тону којим се ни пре ни после тога никада није писало у Срби-

ји. Оно је сасвим отворено претило кнезу свргнућем с престола и подстицало Народну скупштину да се дочепа власти. Тек после три недеље дошла је прва званична опомена (у бр. 17), што уопште није спречило наш орган да и даље излази; он је и даље писао у истом тону, док је министарство ускоро пало; »Старо Ослобођење« имало је задовољство да већ у свом 19. броју објави овај пад. Кнез, пак, видевши да слободоумну струју у Народној скупштини не може угушити, почео је да попушта и саставио је министарство из прилично либералних елемената, са председником Народне скупштине Каљевићем (сада емигрантом у Бечу) као председником.

Нова влада је у самом почетку изјавила да је вољна радити на унутрашњем преустројству и замолила је скупштину да заједнички с њом ради.

Социјалисти нису држали много до ових обећања владе. Они су већ на првим седницама поднели следеће предлоге: 1. Хитно проглашење неограничене слободе штампе и слободе збора и договора; 2. темељна реформа судска у смислу изборних судија и јавног, усменог и бесплатног судског поступка; 3. темељно преустројство школа; 4. промена целог државног система у смислу народне самоуправе уз укидање Државног савета, полиције и жандармерије; смањење плата свим вишим службеницима, који остају у служби док се не спроведе целокупна реорганизација; 5. промена устава у смислу увођења општег гласачког права свих пунолетних и директног учешћа народа у законодавству; 6. подупирање устанка у Босни и Херцеговини. Народна скупштина неће се разићи док се сви ови захтеви не задовоље и спољни односи не поставе на нови начин. То су били захтеви социјалиста. Али пошто за исте нису добили већину у Народној скупштини, они су покушали да изнуде од владе бар оне реформе које је она била принуђена да прихвата. На тај начин се на овом заседању добио нови закон о штампи и општинској аутономији, као и извесно проширење личне слободе. Без обзира на ове потпуне законе, социјалисти су добили сигурније тло и могућност да даље воде борбу са мањим губицима. Слободнији закон о штампи затекао је већ уредника »Старог Ослобођења« и писца ових редова у двомесечном *истражном затвору*, првог као уредника, другог као писца неколико чланака и као *штампара*.

VIII

Општинска управа прелази у многим местима у руке социјалиста. Интриге полиције. Победа социјалиста у Крагујевцу и манифестација са црвеном заставом. Лажни искази полиције и тајна наредба кнеза. Бурна ноћ. Хапшења и њихове последице. Живот у затвору. Угушење »Старог Ослобођења«. Суђење крагујевачким социјалистима и њихово пуштање испод суда.

Крајем 1875. године ступио је на снагу нови закон о општинама. На основу овог закона морали су се свуда у Србији одржати нови општински избори. Свако ко је упознат са општинским

пословима зна да оцени каква је то добит за једну партију када она добије општинску управу у своје руке.

Стога су се социјалисти трудили да на новим општинским изборима освоје што више места. Резултат је био сјајан: преко 300 сеоских и градских општина изабрало је људе наклонене социјалистима. Међу осталима је и у Крагујевцу општинска управа потпуно прешла у руке социјалиста, којом приликом је за одборника изабран сарадник »Старог Ослобођења«, инжењер (циришки студент) П. Велимировић. Овај резултат озлоједио је више бирократске кругове у највећој мери пошто им је постало јасно да и најмања законска мера, уведена у смислу народне самоуправе, нужно јача Социјалистичку партију и омућава јој да осваја све већи терен. Но што је било веће озлојеђење бирократије против социјалиста, утолико је више расло одобравање народа. Никада од када постоји устав у Србији, *народ* није узимао тако живог учешћа у јавним пословима као у то време. Ободрена таквим успехом група социјалиста основала је у Смедереву нову штампарију и нов социјалистички орган »Народна воља«*. Али ови резултати дали су бирократији нови импулс да развија своју делатност, јер је почела осећати да јој измиче тло под ногама.

У Србији је раније владао бирократско-полицијски систем, почев од породице и цркве па до избора, она је удешавала све како сама хоће. Са увођењем новог закона она је изгубила ово право, што јој се нимало није допадало. Обе дакле, како бирократија тако и полиција, уложиле су све своје снаге да отежају и компромитују практичну примену новог закона о општинама. Латиле су се различитих средстава и интрига да би доказале да народ »није зрео« за општинску аутономију. У Крагујевцу, као и у свим градовима где су били изабрани социјалисти, полиција је почела да интригира. По новом закону општински одбор мора сазвати општинску скупштину ако 80 грађана захтевају сазив. Полицији је путем интрига пошло за руком да скупи 80 потписа који су захтевали општинску скупштину, која је имала да одлучи о томе да ли има поверења према постојећој општинској управи у Крагујевцу. За то је био одређен 15. фебруар 1876. Присталице полиције спремале су се да изазову немире да би компромитовале општинску аутономију. Социјалисти су то сазнали и препоручили својим људима највеће самосавлађивање и мир. Они су били свесни своје победе и мирно су очекивали резултат гласања. Али када је полиција, још пре него што је гласање и почело, видела да се налази у огромној мањини (81: 504), решила је да по сваку цену изазове нереде да би растерала скупштину. Ови бедници су носили велике мочуге, као и револвере који су били сакривени у џеповима, и нападали оне који су гласали за социјалисте. Иако је у потпуности владао собом, општински одбор није могао спречити да дође до проливања крви. Упркос томе, полицијски људи су напустили скупштину зато што се ова није дала застрашити и гласање је ишло својим током. Општинском одбору изгласано је поверење са 504 гласа према 1. Међутим, и поред тога, једна мала група од 80 неза-

* Касније обоје угушени од владе.

довољника послала је депешу министарству у којој је јавља да је у Крагујевцу избила »побуна« и молила је за интервенцију полиције и стајаће војске да би се »поново успоставио ред«. Упркос свему томе, грађани су решили да по завршеном гласању једном поворком кроз град, а нарочито кроз предграђа, у којима су социјалисти имали највише присталица, прославе своју победу. Музиканти, који су као бирачи били присутни, засвирали су Марсељезу, а пред поворком је кренула велика црвена застава са крупним белим написом *Самоуправа*, коју су, сјгурни у своју победу, грађани унапред припремили. Овај демонстративни свечани опход трајао је три сата. Свуда уз пут грађани су поворку поздрављали узвиком »Живела аутономија!« и држали здравице у њену част. На многим местима су држани говори у којима су социјалисти окупљеном народу саветовали да штити и брани своју самоуправу и да од Народне скупштине енергично захтева увођење даљих слобода. Најзад се поворка вратила до општине, на којој је истакла црвену заставу и пошто су одборници скупштине изразили своју најтоплију захвалност на изгласаном поверењу, грађани су се разишли. Као што се види, цела демонстративна поворка имала је од почетка до краја најмирнији ток.

Међутим, телеграф између Крагујевца и Београда био је у непрекидном раду. Полиција је извештавала министарство да је у Крагујевцу ваћ избила побуна и да прети велика опасност ако Крагујевачки гарнизон не изађе из касарне да успостави ред и мир. У Београду се одмах састао Министарски савет под председништвом самога кнеза и команданту крагујевачког гарнизона одмах издао наређење да своје људство стави у приправност. Осим тога, кнез је истом команданту издао тајно наређење да своје војнике преобуче у раднике и да пред сам мрак нападне станове свих важнијих социјалиста, а пре свега уредништво »Старог Ослобођења«, и да их све побије, а да сутрадан састави извештај, *како је народ, огорчен покушајем комуниста да изазову побуну, устао на оружје и све их побио*. Међутим, командант се није усудио да узме на себе ову одговорност и телеграфисао је министру војном да моли да му се уважи оставка, ако се тако нешто од њега захтева. Овај, пак, не знајући ништа о издатом наређењу, сазвао је своје колеге и одржао седницу после које су на једвите јаде некако убедили ратоборног кнеза да своје наређење повуче.

Народно весеље се наставило и када је пао мрак. Из кафана је одјекивала музика и песма. На улици су се показале групе пијаница, друштвени олош који је био у служби полиције и покушавао да изазове тучу. Грађани који су били наклоњени социјалистима нападани су у својим кућама, Дошло је чак и до убиства и безбројних хапшења која је вршила ова злочиначка банда уз помоћ војника. Социјалисти су стога решили да се затворе у своје куће и да сачекају следеће јутро да би видели како ће се завршити ово полицијско дивљање. Уредништво »Старог Ослобођења« — 5 мушкараца и 2 жене — затворило се у свој стан, напунило све пушке и револвере и држало стражу целе ноћи, пошто је наша кућа (на коју се највише пазило) фактички била опседнута од војника.

Војска се у освит дана повукла у касарне. 16. фебруар протекао је мирно, само су се скупљали грађани да протестују против нечувених насиља. Истога дана изишао је у »Старом Ослобођењу« један снажан чланак, у коме је била описана ноћ ужаса. Следеће ноћи војска се опет размилела по граду. Тако је то трајало до 20. фебруара.

У међувремену је управник полиције ковао свакојаке интриге, сакупљао лажне сведоке и лажна документа, да би могао да отвори истрагу против социјалиста. 20. фебруара било је с тим готово и хапшења су почела следећим редом: најпре два општинска одборника, затим уредник »Старог Ослобођења« и моја личност, затим неколико чланова општинског одбора и једна маса грађана. Та три дана била су ухапшена 32 грађанина. Сви ми били смо сабијени у три тесне просторије (пет метара дуге, четири и по метра широке) и стављени под стражу коју су сачињавали 20 војника *стајаће војске*. Затим је почела »истрага«. Оптужница је гласила »због покушаја побуне« и базирала се на параграфу који за окривљеног предвиђа *смртну казну*. Јавни тужилац је чак захтевао да будемо оковани, али касациони суд је одбио овај предлог. Није постојала сагласност о образложењу оптужбе, сваки час нам се стављало на терет нешто друго, подметали су нам све могуће бесмислице и најзад нас оптужили: због ношења црвене заставе (што по српским законима није кажњиво) кроз град и узвика: »Живела комуна и република!« што је државни тужилац још имао да докаже.

У међувремену је у затвору живот био неподношљив. Поступак се граничио са нечовечним. Тек у последњим месецима режим је ублажен, смели смо да примамо посете и прилично весело смо проводили време, иако је пред нашим очима још лебдео параграф са смртном казном. Сељаци из околине показивали су живо интересовање за нашу судбину. Када су нас посећивали, доносили су нам свакојаке понуде у облику намирница, пића, дувана итд. Предлагали су нам да дођу са наоружаном масом да нас ослободе, али ми смо то одбили, прво, јер смо се надали да ћемо ионако бити ослобођени, и друго, што смо сматрали да није погодно време за народни устанак.

Наше суђење почело је крајем маја и трајало пун месец дана. Већ смо споменули како је гласила оптужба. Да је црвена застава ношена унаоколо, нико није оспоравао. Да смо извикивали »живела комуна и република«, потврдили су само полицијски сведоци, чији су искази представљали *целу основу* оптужнице; ни један једини писмени докуменат није поднет на овом суђењу.

Оптужене је бранило дванаест адвоката који су јавно изјавили да желе *бесплатно преузети* нашу одбрану јер нас сматрају невиним. Против девет полицијских сведока социјалисти су извели својих 130 сведока, који су сви изјавили да се није викало »живела комуна и република«. Али када је државни тужилац већ при саслушању два прва лажна сведока увидео да он може доћи у неприлику и читав сплет његових лажни бити разоткривен, одустало се од саслушања других полицијских сведока, јер је већ било довољно јасно да се читава оптужба од почетка до краја заснива на измишљотини.

Пошто се државни тужилац избламирао, ми смо своје одбрамбене говоре усмерили више на пропаганду наших начела него на нашу личну одбрану. Суђење је све више добијало ток једног неизбежног и колосалног скандала за владу и њене органе, па се суд пожурео да га што пре приведе крају. По окончању одбрамбених говора нас и наших адвоката, суд је донео следеће решење: *»Сви оптужени ослобађају се оптужбе за ношење црвене заставе и извикивање пароле «Живела комуна и република», јер не постоји чињенично стање.»*

Тако се завршио монстру процес, сјајно за социјалисте, са скандалом за владу. Већ у току процеса *»Старо ослобођење«* било је угушено, налазили смо се на прагу рата са Турском. Либерална Каљевићева влада била је пала, на кормило државе дошао је опет Ристић, по чијем је савету кнез издао наредбу којом се укидају закон о штампи и општинска самоуправа.

IX

Рат и држање социјалиста за време рата. Велика народна скупштина и успех социјалиста. Обнова процеса и осуда. Други рат, време терора, емиграција, избори. Садашње стање социјалистичке партије у Србији.

Када смо ми били пуштени из затвора, рат је био већ објављен и на границама Србије текла је крв. Народ, наша браћа и сестре, стајали су пред непријатељем који је већ продро у Србију и палио наша села. И нас је звала дужност у редове народа. 4. јула, три дана после нашег ослобађања, отишли смо на границу, једни као резервисти, други као добровољци. Рат се већ распламсао и био је вођен на начин против кога смо били ми, социјалисти; али када је тај рат већ био ту и више није било могућности да се промени ток догађаја, социјалисти су заузели своје место у редовима народа, борили се, патили заједно с њим, лојално и свесно испуњавајући своју дужност и бранећи отаџбину са пушком у руци. Народ је видео социјалисте на својој страни у његовим најтежим данима и то је добро запамтио, јер је одмах после закључења мира, на изборима за Велику народну скупштину, изабрао за посланике *око 30 социјалиста*, међу којима четворицу из Крагујевца, од којих су тројица била у затвору. Ови избори су показали влади да су социјалисти постали најопаснији њени противници. Она је стога обновила наш процес, на коме смо, *без позивања на суд*, сасвим незаконито за неколико дана били осуђени: уредник *»Старог Ослобођења«* на пет година затвора и две године полицијског надзора, ја на три године и девет месеци затвора и две године полицијског надзора, Велимировић на три године затвора и две године полицијског надзора, остали на једну годину полицијског надзора. Али крволочна влада није била тиме задовољна, већ је дохватила оне који су били осуђени на једну годину полицијског надзора и посебно их осудила, ипш., нашег пријатеља и сарадника Сретеновића на *20 година робије у оковима*. *»због побунљивања народа«*; он је и умро на робији, остављајући иза

себе незбринуту породицу са петоро малолетне деце. Ко је од осуђених могао да се спасе бекством, тај је то и учинио. Велимировићу и мени је успело да побегнемо у Угарску, наш пријатељ професор М. Поповић побегао је касније у Румунију. Други су, на жалост, били лошије среће. То се догодило у марту 1877. У земљи је владало опсадно стање, ратом исцрпљени народ запао је у очајну апатију. Три окружне вароши и преко 300 села, са свим њиховим имањем, Черкези су спалили до темеља. Народ је гладовао, реквизицијама му је одузиман и последњи залагај. У Пожаревцу је лежало шест стотина људи који су били ухапшени зато што су се супротстављали реквизицији. Тако је то изгледало почетком 1877. године.

Следеће зиме избио је други рат. Неколико крагујевачких батаљона, на смрт исцрпљених резервиста, одбили су, *на сопствену иницијативу*, да иду у рат. Редовна војска је угушила ову побуну, али министри Ристић и Радивоје (две хијене у људском облику) нису били тиме задовољни, већ су искористили ову прилику да казне слободоумне људе и неколицину својих личних непријатеља. Измислили су некакву »заверу« и ухапсили масу људи, од којих су многе осудили на осам, десет, петнаест и двадесет година робије, а деветорицу тајно стрељали, међу којима једног храброг команданта, једног 60-годишњег свештеника и пуковника Јеврема Марковића (брата покојног Св. Марковића). Ово мучко убиство извршено је у шуми, *без икаквог суда*. Пуковник Марковић тек што је освојио Ак-Паланку од Турака и у званичним листовима му је за то била изражена захвалност, када је изненада позван у Београд, где су га ухапсили, спровели у Аранђеловац и тамо тајно стрељали. Београдски целати су покушали да упетљају у ову аферу све социјалистичке вође, да би их стрељали, али то им срећом није пошло за руком.

После другог рата настало је време терора. Влада је сама измишљала »завере« да би што дуже задржала опсадно стање и могла лакше да врши своја насиља. У том времену стаховладе маса слободоумних људи морала је емигрирати у Угарску и Румунију, док су се избори одржали 1878. године.

Упркос томе, *социјалисти су добили дванаест представника* у Народној скупштини. Између осталих је први пут изабран наш пријатељ инжењер Пашић који је студирао у Цириху. Влада је поништила ове изборе помоћу своје већине у скупштини, али народ је сву дванаесторицу поново изабрао и они су до данас остали у скупштини.

Реакција, управо, може се рећи опсадно стање, које је пратило оба рата, траје и даље. Заведена је најстрожа цензура штампе и стога социјалисти нису могли да оснују никакав нови орган. Али у од рата исцрпљеном народу приметан је покрет који слаби снагу реакције и српски социјалисти опет мисле на оснивање једног новог органа. Будући да у Србији нема закона о удруживању, социјалисти се не могу организovati *јавно, као партија*. Ипак постоји извесна организација, слична оној која сада постоји у Немачкој. Услед притиска који сада влада у Србији, социјални покрет какав је постојао

у 1876. није могућ, али Партија упркос томе живи и дела. Радимо на томе да се што је могуће пре *јавно организујемо*, и у сваком случају, до идуче године бићемо у стању да то спроведемо у дело. Социјалисти се сада енергично боре у Народној скупштини и налазе одјека у народу. Апатија која је завладала после рата приметно ишчезава и социјалисти не очајавају због будућности.

Ја сам у кратким цртама приказао социјални покрет у Србији. Чланак је испао дуг, стога се нисам могао дуже задржати на новијим догађајима и садашњем стању социјализма у Србији. Надам се, међутим, да ћу следећом приликом читаоцима *Годишњака* моћи да дам пријатније вести из Србије. Пошто имам намеру да напишем кратак преглед данашњег стања социјалистичке партије у Србији, нека овај незнатни нацрт да бар неки појам о прошлости ове партије.*

»Jahrbuch für Sozialwissenschaft
und Sozialpolitik« od 1880, str.
384—396 i 1881, str. 327—357.

Превео с немачког
Слободан Мандић

* На недавно одржаним изборима за Скупштину *изабрано је 18 социјалиста.*

О ПРВОЈ ИСТОРИЈИ СОЦИЈАЛИЗМА У СРБИЈИ

(Напомена приређивача)*

Сматрамо да је најстарија историја нашег социјализма: *Историјска скица српског социјалистичког покрета*, која није штампана до сада на нашем језику, већ је објављена, пре скоро стотину година, на немачком у »Годишњаку...« Немачке социјалистичке партије.

До сада је остала непозната та историја нашој културној и научној јавности и није коришћена у обимној литератури о Светозару Марковићу и нашим првим социјалистима, о почетку и развоју социјалистичког покрета у Србији од 1865—1881. године. У вези са настанком те прве историје нашег социјалистичког покрета и њеним ауторима интересантан је податак који смо нашли у писму Е. Бернштајна, упућеном П. Лаврову, 31. VIII 1879. године. У њему Бернштајн говори и о Милици Нинковић, истичући да ће К. Хондер »бити срећан да у Милици нађе новог сарадника за наш 'Годишњак'«. Бернштајн захваљује Лаврову што је писао Милици Нинковић-Тодоровић, замоливши је да напише овај чланак. На основу тога, као и чињенице да је први део чланка објављен под именом М. Теодоровић, може се закључити да је аутор тог првог дела Милица Нинковић-Тодоровић.

Други део чланка, који је објављен без потписа, у новом броју »Годишњака«, написао је Пера Тодоровић, што се види из његовог садржаја. На то нас наводе и подаци које доноси Б. Малон у познатом чланку *Светозар Марковић и српски социјалисти*.**

С тим у вези Малон наводи да је Пера Тодоровић, »сарађивао у поменутом 'Годишњаку'...« као и у »Социјалистичком прегледу«. Утврдили смо постојање више чланака из историје социјализма у Србијиу разним листовима Интернационале.* Али то су мањи чланци о историјату краћих раздобља; једино *Историјска скица... обухвата много шире раздобље развоја социјализма у нас, од средине 60-их до 80-их година прошлог века. Тежиште те историје је да одговори на низ важних, до сада недовољно расветљених питања и да докаже постојање Српске социјалистичке партије (мада не пише о Конгресу ССН од 1872. г., за који смо именовали 34 делегата).*

Аутори ове историје, по нашем мишљењу, Милица Нинковић и Пера Тодоровић, били су блиски сарадници Светозара Марковића и тада истакнути активисти социјалистичког покрета Србије.

(Напомена приређивача)*

* Ово су само уводне напомене из наше студије (анализе коментара и критичког осврта), посебно написане за ову историју поводом њеног објављивања.

** У *La revue du socialisme*, Paris, 1888. Ову студију Б. Малона објавио је 1977. на нашем језику В. Вулетић, а превела ју је 1973. Љ. Јовичић.

Поред личног сазнања и сећања активиста, аутори су се користили и другом историјском грађом, пре свега, преписком, која до данас није сачувана. Због тога су били у могућности да у текст унесу и низ досад непознатих података, оцена и закључака који потврђују, а донекле и мењају неке ставове савремене историографије и подстичу на даље изучавање овог периода наше револуционарне прошлости.

Значајни су делови ове историјске скице који говоре о појави и развоју социјалистичког покрета у Србији, премештању центра у земљи и о новој тактици социјалистичког вођства, о деловању Светозара Марковића, не само у Крагујевцу, и о стању покрета после његове смрти.

Посебно још истичемо да се у овој историји указује на прву *Библиографију* од петнаестак сада познатих а и досад непознатих Марковићевих списа, као што су *Политички покрет у Европи*, *Еманципација жена* и др.

Раније смо указали на незапажену белешку (у «Јавности» од 7. XII 1873) приликом хапшења Светозара Марковића и оптужбе да је «црвени комунар, паликућа и беспосличар», како су његови пријатељи предали истражном судији библиографију Светозаревих списа, чији је ово део, по нашем мишљењу. Помињу се, а не именују први Марковићеве списи из 1977 (од којих смо утврдили 6 непознатих списа) и наводе познати радови од 1867 (па смо утврдили још десетак непознатих). Даље, указује се на непознат «*Радеников проглас* којим позивају на претплату...» и на рубрику *Гласови из народа*, коју је, због указаног значаја, вероватно, уређивао Светозар Марковић, поред писања свих уводника.* Затим, зна се, мада није запажено, да су сви његови познати чланци о Париској комуни штампани у «Раденику». Али у овој историји пише да је Марковић писао *о Комуни* и у «Трговинском гласнику» и да је ту наставио Жујовићеву полемику са професорима *политичке економије*; тако утврђујемо и те непознате чланке (као *случај Париске комуне*, *Рад и капитал* и др.):**

На крају, познато је да је полиција узаптила само један број «Раденика». Сад се први пут указује да је цензура «*брисала поједине чланке*» и «*забранила неколико бројева*», који би се могли наћи у полицијским архивама (подв. В. Ј.). Такође је указано на забрану «Раденика» због чланка *Интернационала и њен значај у борби европског пролетаријата против буржоазије*. Нашом анализом стила и садржаја утврдили смо да је то до

* У «Folksštatu» (чл. Н. Марковића о «Раденику») или о А. Богосављевићу и другим социјалистима, о суђењу Светозару Марковићу, о «Црвеном барјаку» и другим (у каснијем «Forvergu»), као и чланци у «Вперјод» (П. Тодоровића о српско-турском рату) и другим листовима.

* У књизи В. Јеремића *Светозарева непозната делатност и списи*, Београд, 1975.

** Поред других Марковићевих чланака о Комуни, ови утврђени чланци из политичке економије, као и они штампани у «Самоуправи», од «рано преминулог друга» могу бити одломци (по нашем мишљењу) познате Марковићеве још непронађене III књиге *НАЧЕЛА ПОЛИТИЧКЕ ЕКОНОМИЈЕ*

сада непознат Марковићев чланак. Затим је указано на дужи цитат његовог говора о *Општинској заједничкој производњи*. Сма-трамо, по нашој анализи, да је то *непознат говор* Светозара Марковића. Најзад, указујемо на досад непознато Светозарево писмо *Чиришким бруговима*, од 7. новембра 1873, познатом Крагујевачком програму (слично писму сестрама Нинковић), у коме изричито пише о »изабраним делегатима«, као и на непознато цитирано писмо од »средине јануара 1875« и писмо П. Тодоровићу од 18. фебруара 1875.

Необраћеност појединих важних догађаја и мање нетачности, као и неке превазиђене оцене и закључци, не умањују велики значај и трајну вредност ове изванредне историје коју смо пронашли, а сада је и први пут објављујемо у нас.

Војо Јеремић

Zusammenfassung

M. TODOROVIĆ, HISTORISCHE SKIZZE DER SERBISCHEN SOZIALISTISCHEN BEWEGUNG (Herausgegeben von Vojo Jeremić)

Bisher überwog die Ansicht, dass unsere sozialistische Bewegung in den siebziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts ihren Anfang hatte. Auch wurde F. Malons Studie »Serbische Sozialisten und Svetozar Marković« als älteste Geschichte dieser Bewegung angesehen. Indes wird bei uns jetzt, als die erste Geschichtsdarstellung, zum ersten Mal »Historische Skizze der serbischen sozialistischen Bewegung« veröffentlicht, die, unserer Meinung nach, von Milica Ninković und Pera Todorović verfasst wurde.

Die Studie besteht aus 9 Kapiteln. Im I Kapitel schreibt man über die Gründung der Vereinigten serbischen Jugend im Jahre 1866 unter dem Einfluss der europäischen »Sozialbewegung«, über die Organisierung von »družine« (Verbindungen) und ihre Verbundenheit mit den slawischen Studentenorganisationen in Europa, über die Gründung bekannten poltischer Zeitungen und die Abhaltung von Kongressen der Vereinigten serbischen Jugend, bis zum letzten Kongress der »Omladina« im Jahre 1971, als diese Organisation zerfiel. Weiter hebt man darin die Bedeutung der Vereinigten serbschen Jugend hervor für das Erwachen »des politischen Bewusstseins des Volkes« und »der Empfänglichkeit für sozialistische Grundsätze«, sowie dass später aus dem besten Teil dieser Jugendorganisation »die sozialistische Partei gebildet wurde« (auf dem Kongress in Zürich 1872). Endlich, trotz »zahlloser Verhaftungen, Verfolgungen und Hinrichtungen« einer noch nicht dagewesener Schrecken Herrschaft, weist man hier auf den Einfluss der russischen Studentenschule und die Gründung von »kružoks« (Lern- und Lesezirkel) hin, ma erwähnt Ž. Žujović und man schreibt ausführlich über die ersten Artikel von Svetozar Marković und seinen Einfluss auf die Gruppe von Sozialisten und die Verbreitung sozialistischer Grundsätze durch die Vereinigte serbische Jugend, welche Svetozar, im Einvernehmen mit den Kameraden, verliess um die Sozialistische Partei zu gründen.

Im II Kapitel schreibt man über die Gründung der ersten sozialistischen Zeitung »Radenik«, über deren Einfluss auf die Organisierung von Arbeiterverbänden, über die Polemik mit den Machthabern, die Verfolgungen von Sozialisten und die Flucht Sv. Marković in die Emigration, wo er, in Novi Sad (Neusatz), versucht, nach der Erstickung von »Radenik« eine neue Zeitung herauszugeben. Hier werden unbekannt Details aus dieser Periode des Kampfes vorgebracht, man spricht von »2—3.000 Anhängern« des Sozialismus (nach einer Aussage des Ministers des Innern), und man weist auf die Bedeutung von »Radenik« hin, in der Schaffung »überzeugter Sozialisten und der Bahnung des Wegs der Partei von Communards«. Nebenbei werden auch bekannte und unbekannt Artikel Sv. Markovićs aufgezählt.

Im III Kapitel spricht man ausführlich über Sv. Markovićs Buch »Serbien im Osten«, die revolutionäre Traditionene der serbischen Revolution, die Notwendigkeit der Schaffung eines föderativen Volksstaates; über die unbekanntenen Daten um die Organisierung des Aufstandes in Bosnien und in der Herzegowina; über die Genossenschaften, in welchen nach sozialistischen Prinzipien und nach wirtschaftlicher Organisation, »welche von modernen Sozialisten propagiert wird« gearbeitet werden würde; dabei zitiert man eine Rede Svetozars über die gemeinsame Produktion, gegen irgendwelche Form kapitalischen Profits und für das Kollektiveigentum. Besonders ausführlich schreibt man über die Gewinnung zahlreicher Offiziere für den Aufstand in den Balkanländern und über die Formierung vieler geheimer Ausschüsse für die Vorbereitung des Aufstandes. Durch ein Vergehen des Novisader Ausschusses, aber, erhielt die serbische Regierung Kenntnis von diesen Vorkehrungen und informierte darüber die österreichisch-ungarische, und sogar die türkische Regierung, welche diese Aktion gemeinsam vereitelten. Man bringt die Auffassung von Sv. Marković vor, dass es ohne die einheitliche Sozialistische Partei keinen revolutionären Befreiungskampf geben kann. Darum bereitete Marković die Organisierung der Sozialistischen Partei im Lande, mit einem neuen Programm. Interessant ist auch Angabe von der Rückkehr Svetozars in Serbien und von der neuen Taktik der Sozialisten.

Im IV Kapitel behandelt man die Gründe der Versetzung des Zentrums der sozialistischen Bewegung aus Belgrad nach Kragujevac, wo Sv. Marković die Buchdruckerei organisierte und die neue sozialistische Zeitung »Javnost« gründete, deren Schreiben im Volke eine breite Unterstützung fand, sowie das praktische sozialistische Programm. Interessant ist, im Zusammenhang mit diesem Programm, ein bisher noch unveröffentlichter Brief an die Züricher Freunde vom 7. November 1873 (dem bekannten Brief an die Schwestern Ninković ähnlich). Auch hier werden die unbekanntenen Einzelheiten über die Konflikte unter den Machthabern dargelegt, von der Vergiftung des Blaznavac, die Amtsentsetzung Ristićs und übrige »Hofgeheimnisse« vorgebracht. Weiter wird ausführlich der Kampf der Sozialisten, Anhänger Svetozars, für die Freiheit der Presse, der Versammlung, die Autonomie der Gemeinde, die Reform der Finanzen und des Gerichtswesens sowie für eine gründliche Umgestaltung der Gesellschaft nach Forderungen der Sozialistischen Partei beschrieben. Man gibt auch die Details über die Erstickung der Zeitung »Javnost«, über den Prozess, die Verhaftung und die Verurteilung Sv. Markovićs an.

Trotz den Verfolgungen von Sozialisten und dem Verbot von »Glas Javnosti«, vor den Wahlen für die Nationalversammlung im Jahre 1874, doch wurden die »Sozialisten A. Bogosavljević, M. Glišić, R. Tajić und M. Milovanović« gewählt sowie noch 15 Abgeordnete, welche keine »wahren Sozialisten« waren, obwohl sie »mit dem praktischen Programm der Sozialisten vollkommen einverstanden waren«. Im V. Kapitel schreibt man über den Kampf Svetozars, weitere Verfolgungen, die Krankheit, die Flucht nach Wien und das Hinscheiden in Triest, mit den Worten: »Lasst mich in Serbien!«.

In den Kapiteln VI und VII setzt man die Auslegungen über den Kampf der Partei der Sozialisten fort, der durch die Zeitung »Oslobodenje« und das Parlament, geführt wurde, über Adams Gruppe von Sozialisten, um welche sich »eine starke, Opposition« der Regierung »schart« und diese zur Demission zwingt. Das Programm der Sozialisten wurde öffentlich propagiert und begeisterte das Volk. In der neuerwählten Volksversammlung »kam es zu stürmischen Szenen zwischen den Ministern und den Sozialisten«, zu einem Druck seitens des Fürsten und seiner niederschmetternden Verlassung und Auflösung der Versammlung, welche »den Streich gegen das bestehende System« nicht ausführte »...wie dies die Sozialisten planten«. Die Regierung, aber, führte den Gegenschlag durch: sie verbot sozialistische Zeitungen und verhaftete deren Schriftleiter. Dann wurden »zahllose Verhaftungen im Lande vorgenommen (in Jagodina wurden 30 Leute vors Gericht geladen, zwei Sozialistinnen aus Kragujevac ausgewiesen, in Šabac Cenić und Alavantić auf 8 bzw. 10 Jahre verurteilt, viele Beamte entlassen, besonders aber wurden sozialistische Abgeordnete verfolgt und verhaftet, wie z. B. Adam, den das Volk aus dem Gefängnis von Negotin befreite). Trotz unerhörter Verfolgungen »wählte das Volk 11 sozialistische Abgeordnete wieder«

und die Sozialisten errangen den Sieg »in 6 Kreishauptstädten: Kragujevac, Valjevo, Aleksinac, Knjaževac, Negotin und Jagodina«.

Nach dem Ausbruch des Aufstandes in Bosnien und der Herzegowina wurden die Verfolgungen der Sozialisten fortgesetzt, die Zeitung »Staro oslobođenje«, welche »dem Fürsten mit der Entthronung öffentlich drohte« wurde verboten, und in der Nationalversammlung kämpfte erbittert eine grössere Zahl von Abgeordneten, welche kurz vorher aus dem Gefängnis entlassen wurden. Der Fürst war zum Nachgeben genyigt und setzte eine liberare Regierung an, um die sozialistischen Abgeordneten, welche der Versammlung ein sozialistisches Programm unterbreitet hatten, irrezuführen. Dieses Programm erhielt aber keine Mehrheit und die Sozialisten veranlassten einige kleinere Reformen und Verbesserungen in der Gesetzgebung.

Nach dem neuen Gemeindgesetz wurden neue Gemeindewahlen ausgeschrieben, bei welchen »über 300 Dorf- und Standtgemeinden die Sozialisten oder solche, die mit diesen sympathisierten« gewählt haben. Dies war ein bisher unbekannter Sieg, welcher die Machthaber empörte und die Polizei verstärkte die Intrigen und den Terror. Man gibt eine ausführliche Beschreibung des Sieges in Kragujevac und der bekannten Demonstrationen mit der roten Fahne, mit einer Reihe unbekannter Einzelheiten. Man erwähnt den Widerhall, den dieser Sieg in Smederevo fand, mit der Herausgabe der sozialistischen Zeitung »Narodna volja«.

Zur Zeit der Unterdrückung von Manifestationen in Kragujevac seitens der Militär und der Polizei, »ereigneten sich auch die Tötungen und zahllose Verhaftungen«, von den Verhafteten, aber wurden nur 32 Sozialisten gerichtet, welche die Volksmassen befreien wollten. Die Sozialisten, aber, lehnten den unvorbereiteten und ungelegenen »Volksaufstand« ab, denn sie glaubten, dass sie vor dem Gericht befreit werden werden, was eigentlich auch geschah.

Im letzten Kapitel werden die serbisch-türkischen Kriege beschrieben. Die Sozialisten waren, zwar, der Weise auf welche diese geführt wurden abgeneigt, wenn der Krieg aber begann, kämpften und leiteten sie zusammen mit dem Volk. Nach dem Friedensabschluss, auf den Wahlen für die Nationalversammlung, wählte das Volk 30 sozialistische Abgeordnete. Aus diesem Grunde erneute die Regierung den Prozess gegen die Sozialisten von Kragujevac und verurteilte sie auf mehrjährige Zuchthausstrafen. Nur dreien von den Verurteilten gelang es zu emigrieren. Als der Krieg fortgesetzt wurde, brach spontan die bekannte Meuterei von Topola aus, worüber unbekannt Details angeführt werden. Diese aufgebauchte »Verschwörung« wurde gegen die Sozialisten augenützt: eine »Menge von Leuten« wurden verhaftet und viele von ihnen zu einer Zuchthausstrafe verurteilt (im Zuchthaus von Požarevac befanden sich 600 Menschen) und 9 sogar erschossen (unter ihnen auch Svetozars Bruder, Jevrem). Nach dem zweiten Krieg fing der weisse Terror von neuem an und eine »Menge freidenkender Leute mussten emigrieren«. Obwohl vom Gesetz nicht erlaubt, existierte die Sozialistische Partei in Wirklichkeit; seit dem Kongress von 1872 die denze Zeit der Gewaltherrschaft hindurch »lebte und wirkte die Partei trotz allem« bis zu den achtziger Jahren, als »18 Sozialisten in die Nationalversammlung gewählt wurden«.

Zum Schluss bemerken wir, dass die letzten Kapitel offensichtlich von P. Todorović verfasst wurden, obwohl den grössten Teil dieser »Historischen Skizze...« Milica Ninković-Todorović schrieb, was wir besonders festgestellt haben, nebst unserer Analyse und Erläuterung dieser ersten Darstellung der Geschichte unserer sozialistischen Bewegung bis 1881.